

રેતન

એક કથાકાવ્ય

લેખક

ચન્દ્રવદન ચીમનલાલ મહેતા

પ્રકાશકમંડળ

ધનસુખલાલ મહેતા • વિલોચન ધ્રુવ • ચન્દ્રવદન મહેતા

મુખ્ય વિક્રેતા

આર. આર. શેઠની કં. મુંબાઈ-૨

પહેલી આવૃત્તિ

૧૯૩૭

૯૮૫૧.૩૩

૨૧/૧૧/૨૪

(૨૯૯)

૧૭, ૩૪૪

મુદ્રક • બચુભાઈ રાવત હુમાર પ્રિન્ટરી ૧૪૫૪ રાયપુર • અમદાવાદ
પ્રકાશક • ચન્દ્રવદન મહેતા ૧૧ મો રસ્તો ખાર • મુંબઈ

નિવેદન

૨ તન ૧૯૨૪માં લખવું શરૂ કરેલું, '૨૯માં લગભગ પૂરું કરેલું આજે ૧૯૩૭માં પ્રગટ કરી શકું છું. વચગાળે શું થયું, ત્રણચાર વર્ષ હાથમાં લીધેલું જ નહિ, કે ક્યારે કેટલું વધાર્યું, એ વિષે ઝીણી વિગતો અહીં અસ્થાને છે.

આ એક લાંબું વાર્તાકાવ્ય છે. એમાં સળંગ પૃથ્વી છંદ વાપર્યો છે. શ્લોકભંગ કર્યો છે. યતિભંગ માટે દી. બ. ધ્રુવસાહેબની ઐતિહાસિક નોંધ જોતાં યતિભંગને કોઈ દોષ નહિ ગણે; છતાં ગણાય તો યતિભંગની પણ છૂટ લીધી છે. પણ એ બધું નથી, એમ કહીને 'બ્લેન્કર્વર્સ'નો અખતરો કરવાનો લહાવો મારે લેવો નથી.

જોને અર્પણ કરું છું તે આજે અહીં નથી. 'રતન'માં એની છાયા કેટલી? ત્રણ ઇલાઓમાંની એ કોણ?

'રતન' પહેલાં લખેલું 'ભ્રમ'. ઇલા સંબંધી ભાષ્યબહેનનું હેતુ આલેખતી, લખવામાં એ મારી પહેલી કૃતિ; પરંતુ એ કાવ્યને છાપવામાં ઉતારું નહિ ત્યાં સુધી એ વિષે અત્યારે હું કશું જ કહેવા તૈયાર નથી.

મનુષ્યનો સાચો સ્વભાવ તો તેના અંતરને, જાણે અજાણ્યે સમય મળતાં વ્યક્ત કરવા તલસે જ છે, પણ અહીંની દુનિયાનું ડહાપણ એને એ ભીતરમાં છુપાવવાની છેતરપિંડી આદરવાનું ફરમાવે છે. એ બે વિરોધક તરવો

વચ્ચે માણસનું ઊભરાતું હૈયું ઘણીવાર ગૂંગળાઈ રહે છે. મારી ગૂંગળામણ કરતાં પણ અદકી એવી અકળામણમાં કેટલાક વિરલ જીવોએ આનંદ માણ્યો છે—
માણે છે, એ મારી જાણમાં છે; ત્યાં સુધી એ સાધના એમની પાસે શીખી મૂગામૂગા મારે આશ્વાસન લેવું રહ્યું. અત્યારે તો એટલું જ ડહી શકું કે જીવન-વહેણની બદલાતી ગતિને જાણનાર એ મહાશક્તિએ એ ધલા-ભાવ આલેખતી વધારે કૃતિઓ લખાવવાનું હવે નિર્મ્યું લાગતું નથી.

રે રે ! મનુષ્યે સદા દૈવાધીન જ રહેવાનું ?

અનેક મુરખીઓએ, મિત્રોએ, નિકટના સ્નેહીઓએ આ વાંચી સલાહ-મુચનો દીધાં છે. એ સૌનો હું અતિશય આભારી છું.

અને હું બાળક, પિતામહ જેવા શ્રી કે. હ. ધ્રુવનો તે શો આભાર માનું ?

ચન્દ્રવદન મહેતા

શ્રી દી. બ. કેશવલાલ ધ્રુવે ઉતરાવેલો

પૃથ્વીનો ઇતિહાસ

 સ. પૂર્વે ત્રીજા અને ચોથા સૈકાના સંધિમાં બિંબિસારના અમાત્ય સુબન્ધુએ 'વાસવદત્તા નાટ્યધારા' નામે નાટક લખ્યું હતું. તેમાંથી કર્તાના નામ સાથેના એક ઉતારામાં શિખરિણીનું ચરણ છે. બીજો ઉતારો નામ રહિત છે; પણ એના ઉપર વામનની કાવ્યાલંકાર સૂત્રની આવૃત્તિમાં જે ટિપ્પણ આપ્યું છે તે વિચારતાં એ પણ પ્રસ્તુત નાટકમાંનો જ ઉતારો હશે એમ લાગે છે. એ અવતરણ શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદમાં છે. (અર્થાત્ ઉક્ત સમયે ૧૯ અક્ષર સુધીના રૂપબંધ જાણવામાં હતા. શિખરિણી ૧૭ અક્ષરનો છંદ, અને હરિણી, મન્દાકાન્તા તથા પૃથ્વી પણ ૧૭ અક્ષરના જાણીતા છંદ.) કદાચ સુબન્ધુના સમયમાં પૃથ્વી પ્રચલિત હોય. ઈ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકામાં ભાસ થયો, તેના 'અભિમારક' નાટકમાં બીજા અંકનો છઠ્ઠો શ્લોક પૃથ્વી છંદમાં છે. અર્થાત્, ભાસના સમયમાં પૃથ્વી છંદ પ્રચારમાં હશે જ. એ એક જ શ્લોકમાં પ્રત્યેક ચરણમાં આઠમે અક્ષરે વિરામ લેવો હોય તો લઈ શકાય એમ છે. પરંતુ એક દૃષ્ટાંત ઉપરથી યતિ હોવાનો અથવા ન હોવાનો નિર્ણય બાંધવો એ યોગ્ય ગણાય નહિ. ભાસના પછી થએલા કાલિદાસના 'વિક્રમોર્વશીય' નાટકના બીજા અંકનો ૧૧મો શ્લોક પૃથ્વી છંદમાં છે. તેનું બીજું ચરણ નીચે પ્રમાણે છે:

પાંચ

પ્રભાવ વિદિતાનુ રાંગભવમન્યતે વાપિમામ્

એમાં આઠમે અક્ષરે વિરામ લેવા જમ્મએ તો યતિભંગનો દોષ વહોરવો પડે છે. કાલિદાસ જેવો સમર્થ કવિ યતિભંગ કરે એ માનતાં આપણે ખંચાધશું. અર્થાત્ એ સમયમાં યતિ આઠમે અક્ષરે ઠરાવવામાં આવ્યો ન હતો એમ કહી શકાય. ત્યાર પછી સાતમા શતકના પૂર્વાર્ધમાં હર્ષની રતનાવલીના બીજા અંકના ચોથા શ્લોકની નીચેની પંક્તિમાં પણ આઠમે અક્ષરે વિરામ લેતાં યતિભંગનો દોષ નીપજે છે:

चतुर्भिरपि साधु साध्वति मुखैः समं व्याहृतम्

આવો જ પ્રસંગ આઠમા શતકના મધ્યભાગમાં થએલા ભવભૂતિના ‘માલતી-માધવ’ના આઠમા અંકમાં સાતમા શ્લોકના ચોથા ચરણમાં ઉપસ્થિત થાય છે.

द्विपेश्वरशिरःस्थितास्थिदलनैकवीरःकरः

આહીં આઠમા અક્ષરે વિરામ લેતાં અસ્થિનો ‘અ’ પૂર્વ ખંડમાં અને ‘સ્થિ’ ઉત્તરખંડમાં આવશે તો યતિભંગ થશે. જે યતિ સ્વીકારીએ તો આ ઉપરથી સમજાય છે કે કાલિદાસથી ભવભૂતિ સુધીમાં આઠમા અક્ષરે યતિ હશે નહિ; અર્થાત્ પ્રસ્તુત રૂપબંધ અખંડ ચરણનો બનતો હતો.

જેને આપણે આજે ‘પૃથ્વી’નામથી ઓળખીએ છીએ તેનું નામ ભરત નાટ્યશાસ્ત્રના ૧૫મા અધ્યાયના ૮૩મા શ્લોકમાં ‘વિલંબિત ગતિ’ છે. એ જ નામ છઠ્ઠા શતકના પૂર્વાર્ધમાં વરાહમિહિરે બૃહત્સંહિતા રચી છે તેના અધ્યાય ૧૦૩ના ૧૬મા શ્લોકમાં આપેલું મળી આવે છે. મતલબ કે છઠ્ઠા શતક સુધી પ્રસ્તુત રૂપબંધ ‘વિલંબિત ગતિ’ના નામથી જાણીતો હતો.

પણ સાર પછી થએલા વૃત્તરત્નાકરાર્દિ પિંગળોમાં ‘પૃથ્વી’ સંજ્ઞાથી એ ઓળખાય છે; જૂની સંજ્ઞા લુપ્ત થએલી જણાય છે.

અખંડ ચરણના રૂપબંધમાં લાંબામાં લાંબો ચરણનો રૂપબંધ તે આ વિલંબિત ગતિ ઉર્દે પૃથ્વી છે. પિંગળોમાં અખંડ અને સખંડ બંને પ્રકારના રૂપબંધોનાં ચરણને અંતે યતિ દરાવેલો છે. આ યતિ તપાસતાં બે પ્રકારના જોવામાં આવે છે. એક કેવળ પદાંત જણાવનારા છે; અને બીજા, ચરણનો અંત જણાવ્યા ઉપરાંત સંવાદની દૃષ્ટિએ પણ વિરામ ભાગી લેનારા. શાર્દૂલવિક્રીડિતમાં બીજા પ્રકારના પદાન્ત યતિ છે. આપણે એનાં કોષપણ બે ચરણ સળંગ બોલવા જમ્મએ તો બોલી શકાશે જ નહિ, કેમકે પદનો આત્મા જે સંવાદ તેનો ભંગ થાય છે. એથી બિલદું, પ્રમિતાક્ષરામાં કોષ પણ બે ચરણ, ચરણને અંતે અટક્યા વિના, સળંગ વાંચી શકાય છે. એવી જ રીતે પૃથ્વી છંદનાં પણ કોષ બે ચરણો વાંચવા મુશ્કેલીએ તો સળંગ વાંચી શકીએ છીએ. અર્થાત્ એમાં સંવાદપેક્ષી યતિ છે જ નહિ. પિંગળોએ ૧૭મા અક્ષરે આપેલ યતિ ચરણના સંકેત પૂરતો જ છે.

યતિ સંબંધે ઉપર જે કહેવામાં આવ્યું છે તે પદચરચનાની દૃષ્ટિએ પ્રયોગને અનુસરી કહ્યું છે. પછીથી પૃથ્વી અને બીજા છંદોમાં મધ્ય યતિ ઉદ્ભવે છે, તે સંગીતની દૃષ્ટિએ ઉત્પન્ન થતો હોય એમ લાગે છે. દ્રુત-વિલંબિતમાં ચોથે, સાતમે, દસમે અને બારમે અક્ષરે અત્યારે યતિ મૂકવામાં આવે છે, જેથી એ અખંડ ચરણવાળા છંદના ચાર ખંડ આપોઆપ પડી જાય છે અને શબ્દભારની વ્યવસ્થા પણ ગાયનને બંધબેસતી આવે એમ બદલાય છે. પૃથ્વી છંદમાં તો ચરણ બહુ લાંબું હોવાથી વિરામ આઠમે અક્ષરે લેવાની પદ્ધતિ પડી હશે. એ છંદના ચરણમાં લગા લલલગા, સાત

લગા લલલગા, અને લગાગાલગા એમ ત્રણ સન્ધિ પડે છે. કવીશ્વર દલ-
પતરામે એમના પિંગળની ઇ.સ. ૧૮૮૮માં એમની હયાતીમાં છપાવેલી
આવૃત્તિમાં આ દરેક સન્ધિને અંતે યતિ મૂકી દીધો છે.

લગી' નરનરા' રહે' ઘરભર્યા' દિવા રાત્રિમાં'
નહિ હરઘડી વધે ઘર વિષે, પ્રજા પૃથ્વીમાં
વિના નર કદી સ્ત્રીઓ અવનિમાં વસે જોટલી
પ્રજા પણ નહિ વધે નર વિના જુઓ એટલી.

વૃત્તરત્નાકરાદિ પિંગળોમાં ૬, ૬ અને ૫ અક્ષરે; એમ ત્રણ ભાગે યતિ
લેવાને બદલે ૮ ને ૯ એમ બે ભાગે યતિ, બોલવાની સગવડને માટે
રાખ્યા જણાય છે. સન્ધિની વ્યવસ્થામાં એની જરૂર જ નથી. પહેલા બે
સન્ધિસળંગ બોલવા હોય તો પણ બોલી શકાય છે. એમાં આરંભથી આઠમે
અક્ષરે વિરામ ન લખએ તો સંવાદનો ભંગ થતો નથી. એટલે પૃથ્વી
છંદમાં આઠમે યતિ અનાવશ્યક છે એમ ગણી શકાય.

અં જ લિ

તને સુમતિ! લે સ્મરૂં, જીવનદહાણુ જે માણતાં
 બની અમર તું કહે; સુખદ સ્વપ્ન કેવાં ઘડી
 સમુદ્રલહરી ગૂંથી, નદીજલે મૂકી નાવડી
 કયડીં કયડીં ભમ્યાં રમ્યાં અવનિભોમ હંકારતાં?
 અનંત ભવપારની—ઉચરતાં નહિ તે છતાં
 અનેક, ઉરથી સરી ઉર ભળી—ગૂંથી ગોઠડી
 થતી હૃદયમાંહિ તપ્ત રણુમાં શીળી છાંયડી
 હવે અગનઝાળમાં ઘૂત સમાન, સંભારતાં.

તું તો ગઈ મૂકી મને જીવન જેડવા એકલું
 અહીં ઉજડમાં: હવે સમરવો રહ્યો સાથ એ.
 હતું રતન રંકનું સુજ અમૂલ્ય જે એટલું
 ગયું; વિધિબળે જ્યહીં ગયું હશે ત્યહીં હું ભળી
 જવા તુજ સમીપમાં ભગિનિ! ઝૂંજલિ આટલી
 ‘ફળો જીવનહોંસ’ એમી લખતો ધરૂં આ તને.

તું ભરતખંડમાં—રવિ સુવર્ણ અસ્તાચ્છે
 કરે ઉદ્ધિસ્નાનત્યાંહિ-ગુજરાતમાં ગામડું.
 વહે ઝરણુ એક, તે સકળ ગામની પાસમાં
 ફરી જન જનાવરો જમીનની તૃષા છીપવે.
 છુટી રમતિયાળ એ સભર માતની ગોદથી
 નિરંતર વહે અહીં સહજ લાડતી દીકરી.
 રસાળ રસવંત વેલ, તરુછાંચડીથી શીળી,
 દરાખગૂંછળાં સમાં અહીંતહીં રૂડાં ગામડાં
 અનેક વિટળાયલાં રસિકતાભર્યાં, ઢૂંકડે,
 સદા સરલ નિર્મળાં પ્રભુકૃપા ભરેલાં રસે. ૧૦

અને ઝરણુ એકલું સકળ ગામનું ગૌરવ,
 સૂકાય કદી એતરે જરી, પરંતુ વર્ષા મહીં
 ભરાઈ ઊભરાય જો હૃદય માતનું હેતથી
 વહી હરખઊભરો સહજ જાય એ વહેણમાં.
 થતો વરસઅંધરો તટવસંત શ્રાદ્ધિનો,
 છતાં જળ નવીન મંદ ગતિએ સદા ત્યાં વહી
 બધી મલિનતા હરે તટ પવિત્ર નિત્યે કરે.

ગામ પાસે એક નદી
 અને એનું એક ઝરણું

સેવા

રચી કુદરતે અસંખ્ય જીવ પોષવાને રૂડી
અહીં પરબ નિત્યની ઉભય માતપુત્રી તણી,
૨૦ કરે અતિ અમૂલ્ય સેવા ઋતુ સર્વમાં, સર્વની.

હવે ગામ તરફ ✓ અહીં રસળતા પીળા પથ ઘરેડના હારમાં,
અને નજીક ડોકતાં ઘર લીંપેલ માટી તણાં;
કહીંક ચિતરામણે વિવિધ ચાકથી ચીતર્યાં
થતાં પથિકને કદી પથ બતાવતાં આંગળાં.
તપેલ રવિતાપથી ઝરણુવારિ દોડ્યાં ધસે
વિશાળ વટવૃક્ષની શીતળ અર્ધછાયા તળે
થવા શીતળ: ને ત્યહીં શિર તળે મૂકી પોટલું
મુસાફર રડ્યાંબડ્યાં શ્રમ ઉતારવા ઘોરતાં,
ત્યહીં ક્ષિતિજસાંકળે સકળ વૃક્ષના મંડળે
૩૦ ઊભેલ ભડવીર એક વડ વીરલો ગામનો.

અનેક ઋતુસંકટો—શરવિધાન ઓચિંતના
સહી વિવિધ એ તપોધન મહા ધરી ધૈર્ય ત્યાં
અનેક અરિશસ્ત્ર સંમુખ અનન્ય એ શાંતિથી
હજી અચલ દુર્ગપાલ રણુશૂર ને ટેકીલો
એ વડ ઊના અનિલ ઠારતો, પથિકછત્ર શો, પાદરે
અનેક દુઃખી દુર્ગલો વિકલને જડીબુટ્ટી દે,
સદૈવ પરિત્રાણુરૂપ સહુ સાધુ સંરક્ષતો

જ

અનેક વરસો ધૂમેલ સમરે મહાભારતે
 અજેય અભિમન્યુ શો, વિજયમસ્ત ઊભો હજી.
 અનેક ઇતિહાસની, પ્રણયગોઠ ને વેઠની, ૪૦
 પ્રજાજીવનની ઊની શીતળ શાંત ગંભીર ને
 કદી કટુ રસે ભરી, ધગધગંત અંગાર શી
 કંઈ અવનવી કથા, પ્રજાજી કાળની દહેરમાં
 અનેક દશકા થકી હજીય ડોલતો એકલો
 મહા જટિલ જોગિયો વડ કહે અહોરાત્રિયે.
 કંઈ શુભ દિને વડે દુઃખભરેલ માડી તણાં
 -વદાય દીકરી થતાં, -વિરહઆંસુ પીધાં હતાં.
 અનેક વઢવાડમાં, વચનની થતી આપલે,
 બધા રસપ્રસંગમાં, અચળ એક સાક્ષી સમો
 ખડો થઈ ઊભો હજી. કદિક ગામના વૃદ્ધની ૫૦
 પડે નજર તો કહે ઊલટભેર એ હર્ષથી:
 'રમ્યા વડ નીચે જ એ રમત બાલ્યકાળે ઘણી.'
 "ત્યહીં કૃષિકબાળ સૌ વડલટો ગૂંથી હીંચતાં.
 અહીં જ વળી ચોતરો ઘનઘટા નીચે શાંતિમાં,
 ખરે પવન વાય તેમ ખખડી તરુપાંદડાં
 ખરી, વળી જતાં ઊડી, તરત ધૂળભેગાં થઈ
 ઊડે ધૂળ સમાં, ગ્રહે પવન વાય તેની દિશા.

અને એ વડ તે એવા

હવે એના નીચેના
ચોતરો

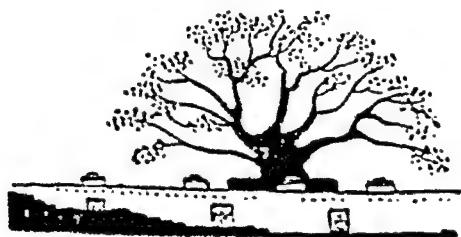

અનેક વરસો તણી અહીં થકી ઊડી ધૂળનો
થપાયલ લિંપાયલો ઘડી વિરામનો ચોતરો.

૬૦ દશાપલટ એમ કાળખળ એકલે ગામના
પટેલ મુખી ને ઘણી કંઈક કાળખાઘેલને
રમાડીફૂદવી અહીં, અહીં થકી જતી ગામની
મરોડમય કમ્મરે જળંભરેલ ખેડાં લઈ
જરી મલપતી મીઠી મલકતી બધી નાર શું
કુમાર-દગ—શુદ્ધભાવ—અમકાવી, ભેગાં કરી,
અનંત પ્રગટાવી પ્રેમ, દૃઢ આશ ને જીવન,
અનેક ઘટમાળમાં જીવન ફેરવીને, અહીં
ગળી ગત થતાં સ્મશાન અહીંથી જતાં, આકરો
ચઢેલ સહુ થાક તેચ ઉતરાવતો ચોતરો.
ઉડેલ તરુપર્ણ શાં જીવન ભેગવી દે ધૂળે,
નિરાશ ગતકાળ માટ નવી આશમાં જીવતો
રહ્યો અસલ ચોતરો, અસલ લોક એ ઓળખે.

શુભરી જતાં

ચોતરાના લીંપણની
ધૂળ અને સ્મશાને
ખાળેલાલોકાની ર-
ખ્યા, ખંતે એક જ.

ઊગે સૂરજ જેમ એમ ઘટમાળ ચાલી જતી.
 કરે દિવસ વૈતરૂં મનુર ને ધણી સાથમાં;
 બપોર તપતાં જમે મધુર છાશ ને રોટલા;
 શમે દિવસ તે પછી શીતળ ચાંદનીની મળ
 મળી સહુ ઉડાવતાં; ગડગડાટ હુક્કા તણા
 તમાકુ મસળે વળી અસલનો વખોરો લઈ;
 અને સૂરજ આથમ્યે સહુ મળી સૂકો રોટલો
 જમે ઊલટભેર ને કંઈક ગામગામ્યાં સૂણે.
 પડે શિશિરટાઢ કાન ઊનખોચલે ઢાંકતા,
 અને ઉપરથી સફેદ શિર બાંધતા ફાળિયું.
 વળી સળત ટાઢમાં જલણનું કરે તાપણું.
 કણેકણ વીણી ભરી મણુ અનાજના કોથળા
 ઉભાણી ઊજવે અનેક દિલમિત્રને નોતરી.
 જુવાર અહીં ખેતરે, સરવ શેઠ વાણોતરો,
 કુટુંબ કબીલો બધો, ઊગમણું થતાંમાં મળી
 રહે વીંટળી તાપને, તહીં જ પોંક શેકી નવો
 રચે ઊજવાણું, પીએ મધુર છાશનાં છાલિયાં.
 અને ઊડવતી ધળ નજરઘેરતી શેરડી
 ધરા-રસ કુવારબંધ નિજ પુષ્ટ સાંઠે ભરી
 ઊભી જીલ લખાવતી, રસભરી લીલી હારમાં.
 તહીં સૂરજ આથમ્યે સૂરજથી ચ રાતાં દીસે

પાનસોપારી કે ત-
 માકુ પાતરાં રાખવા-
 ની લાકડાની પેટી. તે
 'વખોરો'

૮૦

જલણ-ખળતણ

૬૦

પાંચ

ધખરસ (ધંકુરસ)-
શેરડીનો રસ

ભર્યાં સભર માટલાં મધુર તે ગળ્યા ગોળનાં
બુએ અધીર ખાળકો; કડક એક કોલુ ફરે,
અને ગટગટાવતા ધખરસે ભર્યા વાટકા.
કદીક વળી વૃદ્ધ ચાર મળી સાથ લેગા કરે
જૂની અસલ વાત તે, ગણતરી કરી ગોઠવી
ભરે અનુભવો, જમાવી રસ, ટાંપશી હા થકી

૧૦૦ વધારી ગૂંથણી કરે અસલ વાત લાંબી ખરે.
પવિત્ર નિજ ભૂમિભક્ત કરચાચલાં આંગળાં
ગણે ગણતરીશૂરા ગણિત અંક વેઠા મહીં,
વિચારદળ સંચરે; મગજ ધૂમવે યોગમે.

ચોતરે ભજનધૂન

કદીક વળી ચોતરે ભજનમંડળીની ઝડી
મચે, ઢમકઢોલ ઝાંઝ કરતાલ ને મંજરાં
ઝમાઝમ થતા સૂરો અજબ ધૂન રેલાવતાં;
મીઠા જળ તણો દીસે કળશિયો-કદી તાંબડી-
સુવર્ણમય શોભતાં ગગન ચન્દ્રના તેજમાં;
મળે વરણ સૌ ત્યહાં, શ્રમિત ગામકારીગરો

૧૧૦ મૂકી વરણભેદ સૌ પ્રભુ તણાં કરે કીર્તનો;
અનેક ભજનો થકી, ભગતલોકની ભક્તિથી
દીવો દિલ મહીં કરી, પરહરે બધી કામના;
સજીવન કરે વળી રસ ઉમંગથી કંઠ કો
દયા, પ્રીતમ, કે કળીર, નરસે 'મીરાં કે પ્રભુ.'

ખરે, પ્રકૃતિખાળકો પ્રકૃતિને જ ખોળે રહી
 પીએ વિમલ જ્ઞાનવારિ મતિ શુદ્ધ એથી કરે;
 રચી કુદરતે ઊંડી ગહન જ્ઞાનપોથી મહા.
 વિનમ્ર કૃષિકાર હો! જઠરપોષકો અન્યના!
 તમે જ રસરાજ છો, પશુજનો તણા પાલકો!
 પઢો નયનથી તમે સુખદ, શાંતિ, સંતોષના ૧૨૦
 લખે છ પ્રભુઅંગુલિ વિશદ બોધ નિત્યે નવા.
 કુલીન વ્યવહારમાં, વળી કુલીન આચારમાં,
 કુલીન સહકાર્યમાં, કુલીનતા દીસે સર્વમાં,
 કુલીન કુળવાન એ! કૃષિકલોક આ હિન્દમાં
 તમે જગતના બધાંય કૃષિકલોક-સૌજન્યમાં
 વિવેકવિનયે વિશેષ ઋષિરાજ છો લોભના.
 ફૂટી અહીં થકી જ સંસ્કૃતિતણા મહાવૃક્ષની
 વિશાળ રસવંત એ પ્રખર શાખછાયા બધે,
 ફૂળી દિગદિગન્તમાં પ્રસરતાં શમાવે લઘુ.
 થએલ પરિપકવ એ ફળ અમોલ વંટોળથી ૧૩૦
 ઊડ્યાં, સકળ દેશમાં ફળપ્રસાદ શાં પાંદડાં;
 ઊગી, પરિશમી અહીં; ન અવશેષ હાવાં દીસે
 સિવાય જડ એકલું થડ વિશાળ એ વૃક્ષનું.

અહીં તો આ રિથતિ
 રહી

જરા-ધરડાપો

પરંતુ અધુના ન શાંતિ, સુખ, ચિન્ન સંતોષનું.
મળે કૃષિમુખે જરા,—સુખદ કાળનાં જોળિયાં.
નિરાંત વળી એમને મનમહીં શરીરે કદી
વળી છ? શ્રમજન્ય અર્ધ—વળી અર્ધ સંતોષની
પ્રહાર ઋતુના સહી વહી જતાં વીશી બે વીશી
પડે કરચલી મુખે—કરચલી વ્યથાથી ભરી,
૧૪૦ વળે શરીર બેવડું અજળ વેઠ ને વૈતરે.
બળે શરીર તે સદા પ્રથમ એક ચિતાગ્નિમાં
અને રહ્યુંસહ્યું ભુંડા ક્ષય પ્રસારતા વાયરા
ચિતાગ્નિ મહીં રે ધરે; દ્વિજ સમું અરેરે ફૂડું
નહિ જનમવું દ્વિમર્ત્ય સમ આ રૂડી ભોમમાં;
અહીં કૃષિક સર્વ રે! મરણ પામતા બેવડું.
જમીન વડિલો તણી હતી સ્વતંત્ર તે આજ તો
ગણોત ગીરવે જૂની કંઈક ભાગતક્રારમાં
મળે ન વીધું એક ક્યાંહિ નહિ હોય બંધાયલું!
અને ક્યમ ગણો નહિ અહહ! કાળ દુષ્કાળને?
૧૫૦ સુકાળ વળી બે દુકાળ—બહુ એમ સાન્નં સમાં
ન વર્ષ સરખાં બધાં, ઊતરતાં જતાં પાકમાં;
ખમી ઊઝરડા થઈ રસવિહોણી એ ભોમના
ધણી પણ જીવે હવે રસવિહોણી સૌ જિંદગી;

દ્વિજ, તે જ પ્રમાણે
આ શબ્દ, દ્વિમર્ત્ય

ભર્યાં કટુરસે રહે હૃદય એમનાં તો હવે.
 હતા જઠર પોષનાર! પરદેશી સત્તાધીશે
 કનિષ્ઠ ગાણી ખેડને વળી કનિષ્ઠ ખેતી ગાણી
 અનેક વિષળીજ વાવી ઉગડાવી આ ભોમમાં
 અનંત જડી જીવલેણુ અહીં લોહની શૃંગલા.
 રહ્યો કસ કંઈક તેય વળી શ્વેત જાદૂગરે
 જમાવી નિજ મોહજાળ અહીં લીધ ચૂસી બધો, ૧૬૦
 કરી રસવિહોણી ભોમ હરી હીર ખેડૂતનું.
 મહેનત ખરી તણા ન બદલો મળે, એટલે
 ન ધૈર્ય, નવ હોંસ, આશ, ઉદરે દુઃખો એટલાં
 થઈ કમર-પીઠ-ડોક સહુ વાંકમાં બેવડી;
 નહિ ફરી જીએ શું એ જીવનમાંહિ સૂર્યોદય? ૧૬૫

હતું સુઘડ એક, પાદર થકી ન આવે જરી
 ન તેમ બહુ ઢૂંકડે, ઘર પટેલ ભાણા તણું.
 હતી શુવરવાડ વેલ હરિયાળીથી શોભતી.
 અને નિકટ ઝૂંપડી મજૂર માટ, સાથે રહી
 ૧૭૦ રૂડી બળદ-ગાયની શીતળ છાંયમાં છાપરી.
 બળાં કણસલાં તણા ઢગ, જવાર ઓઘા ઊંચા.
 ન માળમજલો છતાં ઘર હતું રૂડું શોભતું.
 કુટુંબ સુખી રોટલે;-અસલ તો ઘણું ચે સુખી.
 વસે શતક એકથી, કવચિત ઘા પડ્યા ચે હશે,
 પરંતુ નહિ એ ગણાય અહીં દેશમાં કારમા.
 ✓ કુટુંબ શિરછત્ર જે સહુ કુટુંબને સાચવે
 ગણે વિપ્રદર્શ એ પરમં ધર્મ: પોતે ખમે
 અને ન જરી જાણ થાય નિજ છત્રછાયા તળે,
 સુસીળત સહે, સૂણે કવરધા કદી ખોલ ખે,
 ૧૮૦ દિલે બળતરા સહે, કઠિન તાપસંતાપમાં
 જમે લૂણસૂકું, ન ખાય વળી પેટપૂર કદી,
 પ્રસન્ન વદને વહે દુઃખદ ભાર સંસારનાં,
 અને ન જરી જાણતું 'કટમ' એમ રહેજે વળી
 વહેછ દિન કેમ જે, સકળ નિત્ય કલ્લોલમાં!

કવરધા-કંઠવા

હજીય કંઈ વૃદ્ધ લોક સ્મરણે જૂનાં તારવી
 અનેક રસવાતમાં અધિક ગર્વથી ઉચ્ચરે
 કુલીન વ્યવહારમાં મુખી પટેલની વાહવા.
 હિસાબધીરધારમાં વચન, ટેક જામીનમાં,
 મળે ન કદી જોડ ક્યાં, અચલ શાળ સર્વોપરી;
 અનેક રકમો તણા વહીવટે જુખાની યની
 જખાન યસ ચોપડો, દફતરો ગણો, નોંધ જે
 સદા વજનદાર ને પ્રભુ તણા ડરે શુદ્ધ એ,
 વળી ગરીબ લોકનું અદલ ત્યાયનું આસન
 અનન્ય સતવાદિની, અમર કીર્તિવંતી રૂડી
 હતી મુખી પટેલ-જીભ સહુ ગામનું ગૌરવ.
 અને મુખી પટેલનો સુરણ વંશવેલો વધ્યો.
 પટેલ કુળદીપ જે, વરસફેર, ભાણે ધનો,
 સહોદર સુખે નચિત ઊછર્યા પિતાછાયમાં,
 ન ચિત ઘરખારની, કદી ઉપાધિ મોટી નહિ.
 અમીનજરથી પિતા જીવનછોડ જે પાળતો.
 કુનેહ થકી કેળવ્યા ઉભય દીકરાં હેતથી,
 જમીન જળ ને જહેમત તણા રૂડા બોધથી,
 દરેક ઋતુચક્રનું ગણિત સર્વ નક્ષત્રનું,
 વળી શશિકળા થકી ગહન વ્યોમતાંરાખડી
 અગિયાર

મુખી પટેલ તે
 ભાણેનો બાપ

૧૬૦

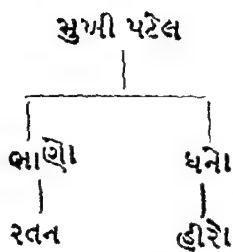
૨૦૦

થકી શીખવતો પિતા વિવિધ અંક પંચાંગના,
ભૂગોળ ઇતિહાસ પાઠ સહુ ગામને ઘેરતાં,
વનસ્પતિ તાણું ચ જ્ઞાન ધરવૈદું સુદ્ધાં જરી.
સુખી સમયમાં વહ્યાં મધુર યાદ્ય ને યૌવન,
અહીં જ નિજ ગામમાં મદ જીવાનીનાયે ઝર્યા.

૨૨૦ પિતા સમજદાર તે વિકટપંથ સંસારનો
કર્યો સરળ ને સુખી, ઉભય પુત્ર માટે રૂડી
કુલીન વહુઆરનો શુભ 'સખંધ' સાધી નિજે.
અને નસીબદાર તે ઉભય બન્ધુનાં બાળકો—
હતી વડિલ બન્ધુને રતન નામની કન્યકા
અને અધિક લાડથી ઊછરતો ધનાનો હીરો—
રમાડી નિજ અંકમાં સુખીપટેલ પંથે વળ્યા
સુવર્ણઝરતી ધરા તણી દઈ રૂડી મિલકત.
અનેક વરસો થકી જમીનદાર ભાણો, ધનો
સુલેહ—વણકલેશ—થી વતનની કરે કાળજી.

૨૨૦ પરંતુ મૂળથી ધનો જરી ધૂની સ્વભાવે રહ્યો
રહ્યો કટમજાળની બધી ઉપાધિથી વેગળો.
નિશા, ગગનગોઠમાં; દિવસના કરે વૈતરં,
તમા ન કંઈ વાતની, કુદરતે રહ્યા મંત્રને
કદી ચળાવતો મને નિત રહે નિબનંદમાં;

રાતે તો ખસ, તારા-
ઓ સાથે જ વાત-
ચિત અને દિવસે
વૈતરં

અને વડિલ એટલે સકળ ભાર ભાણે વહે.
 ભવાટવી વિષે ધરા સખતમાં શિલા ઠોકરો.
 અનેક સહવી સહી,—સરળ પંથ હીઠો કદી?
 વહ્યાં વરસ તેમતેમ વ્યવહાર—સંસારના
 નવા અનુભવે વહ્યા; પ્રથમનો સમો પાધરો—
 જઈ સુખપરોઢથી સુખદ કાળ મધ્યાહ્નના
 ચડી શિખરટોચથી, કઠિન કાળના ક્રોધની
 વિશાળ દુઃખઝાળનો, ઊતરતાં, સહ્યો અગ્નિ ત્યાં.
 સમાન વયની સમાન નિજ ધર્મે શ્રદ્ધા વળી
 સમાન રૂપમાં અને સમ 'સભાવની' બે ભલી
 હતી ઉભય બન્ધુની પ્રિય વહુ, સહેલી સમી,
 ગઈ વરસ આંતરે નિજ તણાં મૂકી સ્મારક,
 સુખે, વર ત્યજી અહીં, શરીર ઘાટડી ચોઢતી;
 અને અધવચે પડ્યો અધિક ભાર ભાણાશિરે.
 હવે ઊતરવું થયું શિખરટોચથી તે સમે
 અચાનક નસીબ એક દિન વીકર્યું એટલે,
 ફડી કુદરતે, મહા તુમુલ યુદ્ધમાં શક્તિઓ
 ચડી, નભ થકી ધરા પર ફૂદી પડી વીજળી
 કરી કડકડાટ તે, જહીં ઊભેલ ભાણે હતો,
 ત્યહીં જ વળી ખેતરે, ઉભય હાથની શક્તિઓ
 તેર

સમો-સમય
 ૨૩૦

શરૂઆત તો ઠીક ગઈ,
 પણ પાછલી અવસ્થા
 દુઃખી બની ગઈ, બંને
 ની વહુઓ ગુજરી ગઈ

૨૪૦

કુદરતે—કુદરત પણ

હુણી, ગઈ ધરા વિષે કર કરી સદાના જૂઠા.
 અને દુઃખપરંપરા હજી ચ જે કંઈ બાકીમાં,
 ગઈ મતિ ફરી વળી જમીન માટ ભાણા તણી:
 ‘રખે રડવડે કદી રતન દીકરી’ એટલે
 વિચાર મતફેરમાં ચડભડાટ ભારે થતાં
 ૨૫૦ ધનો વતનને ત્યજી જઈ વસ્યો ન જાણે કયલાં !

હતી રતન એક તે વડિલ બન્ધુની દીકરી,
 સમાન વયનો બચેલ નિજ ભાઈનો હીરલો.
 જુદા સગપણે પરંતુ હળી ભાઈ ને જાહેન બે
 હતાં. ઊછરતાં સહોદર સમાં સદા સાથમાં.
 અને રતન તો કુની, રમતિયાળ ને રાંકડી,
 હતી રમતિયાળ તે રમકડું બધા ગામનું.
 ભરાઉ ડિલની, થતું શરીર ધાટીલું કૂમળું;
 મુખે સુરખી હાસ્યની, વદનનો ચ સુકો હતો;
 અલૌકિક લસે કંઈ સરલ તેજ કીકી મહીં;
 નિખાલસ ઉરે રહે મન પ્રકુલ એનું સદા. ૨૬૦
 ભલે ઊછરતાં હતાં રતન ને હીરો સાથમાં
 પરંતુ ભગિની શીખે અધિક હીરલાથી વધુ
 બધું ઘટિત જ્ઞાન તે, દિન વહંત પંચાંગથી
 સુપર્વ તિથિવારથી, અનુભવો થકી બુદ્ધિને
 પ્રયોગબળ, ધર્મભાવ, સહુ ખંતથી ખીલવે.
 દરેક નવરાત્રિમાં સરવ લોક માતા પૂજે,
 અને દિવસ આથમે ધરમ ધ્યાનને આટખી
 મળી સકળ ગામની વિવિધ વર્ણની નારીઓ

હુણી, ગઈ ધરા વિષે કર કરી સદાના જૂઠા.
 અને દુઃખપરંપરા હજી ચ જે કંઈ બાકીમાં,
 ગઈ મતિ ફરી વળી જમીન માટ ભાણા તણી:
 ‘રખે રડવડે કદી રતન દીકરી’ એટલે
 વિચાર મતફેરમાં ચડભડાટ ભારે થતાં
 ૨૫૦ ધનો વતનને ત્યજી જઈ વસ્યો ન જાણે કયલાં !

હતી રતન એક તે વડિલ બન્ધુની દીકરી,
 સમાન વયનો બચેલ નિજ ભાઈનો હીરલો.
 બુદ્ધા સગપણે પરંતુ હળી ભાઈ ને જહેન બે
 હતાં ઊછરતાં સહોદર સમાં સદા સાથમાં.
 અને રતન તો કની, રમતિયાળ ને રાંકડી,
 હતી રમતિયાળ તે રમકડું બધા ગામનું.
 ભરાઉ ડિલની, થતું શરીર ઘાટીલું ફૂમળું;
 મુખે સુરખી હાસ્યની, વદનનો ચ સુકો હતો;
 અલૌકિક લસે કંઈ સરલ તેજ કીકી મહીં;
 નિખાલસ ઉરે રહે મન પ્રકુલ એનું સદા. ૨૬૦
 ભલે ઊછરતાં હતાં રતન ને હીરો સાથમાં
 પરંતુ ભગિની શીખે અધિક હીરલાથી વધુ
 બધું ઘટિત જ્ઞાન તે, દિન વહંત પંચાંગથી
 સુપર્વ તિથિવારથી, અનુભવો થકી બુદ્ધિને
 પ્રયોગબળ, ધર્મભાવ, સહુ ખંતથી ખીલવે.
 દરેક નવરાત્રિમાં સરવ લોક માતા પૂજે,
 અને દિવસ આથમે ધરમ ધ્યાનને આટખી
 મળી સકળ ગામની વિવિધ વર્ણની નારીઓ

હણી, ગઈ ધરા વિષે કર કરી સદાના જૂઠા.
 અને દુઃખપરંપરા હજી ચ જે કંઈ બાકીમાં,
 ગઈ મતિ ફરી વળી જમીન માટ ભાણા તણી:
 ‘રખે રડવડે કદી રતન દીકરી’ એટલે
 વિચાર મતફેરમાં ચડભડાટ ભારે થતાં
 ૨૫૦ ધનો વતનને ત્યજી જઈ વસ્યો ન જાણે કયલાં !

હતી રતન એક તે વડિલ બન્ધુની દીકરી,
 સમાન વયનો બચેલ નિજ ભાઈનો હીરલો.
 બુદ્ધા સગપણે પરંતુ હળી ભાઈ ને બહેન બે
 હતાં ઊછરતાં સહોદર સમાં સદા સાથમાં.
 અને રતન તો કની, રમતિયાળ ને રાંકડી,
 હતી રમતિયાળ તે રમકડું બધા ગામનું.
 ભરાઉ ડિલની, થતું શરીર ઘાટીલું દૂમળું;
 મુખે સુરખી હાસ્યની, વદનનો ય સુકો હતો;
 અલૌકિક લસે કંઈ સરલ તેજ કીકી મહીં;
 નિખાલસ ઉરે રહે મન પ્રકુલ એનું સદા. ૨૬૦
 ભલે ઊછરતાં હતાં રતન ને હીરો સાથમાં
 પરંતુ ભગિની શીખે અધિક હીરલાથી વધુ
 બધું ઘટિત જ્ઞાન તે, દિન વહંત પંચાંગથી
 સુપર્વ તિથિવારથી, અનુભવો થકી બુદ્ધિને
 પ્રયોગબળ, ધર્મભાવ, સહુ ખંતથી ખીલવે.
 દરેક નવરાત્રિમાં સરવ લોક માતા પૂજે,
 અને દિવસ આથમે ધરમ ધ્યાનને આટખી
 મળી સકળ ગામની વિવિધ વર્ણની નારીઓ
 પંદર

૨૭૦

અલૌકિક રસે ભરી અજળ ભક્તિછોળે ચડી
ઉમંગી ગરબે ધૂમે, ચડસ ખૂળ, થાકે નહિ,
બધે રતનખડેન ગાય; વળી સાંભળી શીખતી.
થતું જ નવું વર્ષ તો, પ્રથમ કાર્તિકી પૂર્ણિમા
તાણી મધુર ઠંડીમાં ગગનરાજતા ચન્દ્રની
કરે સહુ સરાસરી, શરીર ખીલવે ને કસે,
બધો દિવસ ખેતરે મધુર શેરડી ખીલતાં.
મઘંત વરિયાળી ગુચ્છ હરિયાળીમાં શોભતા.
ધરે ધરતી પોષમાં સુરણ આહુની ભેટ તે
લઈ, રમત ફાગમાં, પ્રખર ચૈતરે ચેતતી.
પુનેમ બિજવ્યા પછી મુરત થાય સૌ કામનું

૨૮૦

અને પ્રથમ આપટે જળવિહોણી એ ભોંયથી
સુગંધ પમરે અને ડમરતી કુંળી ફૂંપજો.
કરે તરત વાવણી મુરત જેઠ—આષાઠમાં.
પછી પવન સૂસવાટ, વળી ધૂળ આંધી તણા
અનેક વમજો કરે કુદરડી ચડે બિતરે,
અને વમળ થાંભલે ભુખર વાદળાં ઝૂમતાં,
ઝુલંત ગજરાજ શા ગગન ઘોર ગોરંભથી
રહે ગજવતા દિશા, ગરજતા મુગ્ધવી ધરા
કરી કડકડાટ વ્યોમ સહુ ગાજવીજે ભરે,

ડમરડું—વનસ્પતિનું
ફાલડું, નવાં પાન
આવવાં

ગોળ

પછી મુશળધારમાં વરસતો રહે હાથિયો.

ગણે વરસતાં મધા ઢગ થશે ઘણા ધાન્યના ૨૯૦

કહેવત પ્રમાણમાં ભડલી વાક્ય સૌ એ ભણે.

‘જો વરસે મધા તો

ખધા પ્રકૃતિખેલ એ વિવિધ રંગના જે થતા,

યાય ધાન્યના ઢગા.’

ખધું રતન માટ થાય ખડુંમૂલ્ય એ શિક્ષણ.

મધા-મધા નક્ષત્રમાં

સુખે સમય ખાલ્યનો દુઃખવિહોણ ચાલ્યો જતો:

અને ઉભય લાઈખેન નિજ હેતને ગૂંથતાં.

લહે દિવસમાં અનેક સમયે, વળી બહાલથી

ખધું ચ વીસરી જતાં, જીવન જીવતાં એકબું;

મળે ન કચડિંચે સગાં ભગિનિ બન્ધુ જે એટલા

પવિત્ર ઉરભાવથી જીવનલહાણ માણી રહે.

અને વરસમાં મળે કહીંક વાર મેળા ત્યહીં

૩૦૦

પરોઢ ઊગતાં કુળું ઉર પ્રકુલ્લતું ગામનું,

સુથાર કણુખી લુહાર નિજ કામધંધે જતાં.

પરંતુ વધુ ઠાઠથી, ફૂલ કુલેલથી શોભતો,

સુખે મલકતો, દગે દિવસસ્વપ્ન ન્યાં રચી

જતો રમકડાં તણે સરજનાર હોંસે ત્યહીં—

અનેકવિધ રંગની પૂતળીઓ, રૂડી ઠીંગણી,

અને લકડકામ, લેસ રથ ગાય થોડા ઢળુ,
 સુશોભિત બધું દીસે-કંઈક કાગળે ચીતર્યાં,
 ખડીઘડિત કેટલાં, ચીકટ માટીનાં ચે ઘડ્યાં,
 મનોહર રીતે બધાં મન મહીં વિચાર્યે જતો,
 અનેક શિશુકલ્પના ક્યહીં ક્યહીં ઊડે તે બધી
 ૩૧૦ અહીં રમકડાંઠગે તરત ગોઠવે એકઠી.
 ત્યહીં રતન ને હીરો રસળવા જતાં સાથમાં,
 અને ‘રતન! જોયું કે, રમકડું ગમે કે તને?’
 જુએ, અહીં ત્યહીં ફરે, મનગમ્યું મળે ના વળી.
 અને રતનને શિરે વરસ બે તાણું ડા’પણુ-
 જરી મન કરી વિચાર, દગ અર્ધ મીચી હસી.
 વહે ઉમળકે ભલી નરમ બોલ બે બહાલથી:
 ‘પછી’ ‘નહિ ઉતાવળે’; ઊચરતાં હથેલી ગ્રહી
 ૩૨૦ જતી ડગ છ સાત આગળ, દુકાન બે ન્યાળતાં,
 પરંતુ જરી થોભવા રતન દે ન ક્યાં ચે જરી.
 અને ઘર ભણી જતાં રતન વાતજાળે ગૂંથી
 ગણી બચું ન હોય એમ નિજ બન્ધુને દોરવે.
 અને ઘરભીંતે સુરક્ષિત બખોલ દૂધી હતી,
 ત્યહીં દર ઉંડાણમાં ઘરઘડેલ ગૂલો જૂનો;
 સમાય કંઈ માસથી ઉભયની અહીં દોલત,

વધે પણુ ઘટે નહિ ધન અહીં શરાફી લીંતે,
 નિરાંત કરી વાળુ ત્યાં ઉભય ચૂપ છાનાં ઊભે.
 વહે રતન, 'જો અહીં રમકડું રહું માહરં,
 મૂકું છ રમવા, તું ચે બચત આપણી આજની ૩૩૦
 ગણી રમકડા સમી ઉભય આજ જો મૂક તો.'
 અહીં રતન હાથ થાય ધનવ્યાજમાં વૃદ્ધિ એ
 સલામત, સદા અનામત, નચિત નાણાવટ.
 અને ખણુખણુટ થાય નહિ એમ બેએ ગણી
 મૂકી બચત બેઉની, હસમુખાં કુલાયાં ઉરે.
 રમે રમતિયાળ બે કદિક ડોસ ફૂલે જઈ,
 થઈ બળદ બેચતાં ઘરડ ડોસ ઉલ્લાણીમાં,
 ફંધી વહનમાર્ગને જળભરેલ ત્યાં ફૂંડીમાં,
 ફૂંદી જળ ઉડાડતાં કર ભરીભરી ખોળલા
 મચાવી ધૂમ યુદ્ધ માટ હથિયાર એ છાલકો ૩૪૦
 તણાં ઊચલી ફેંકતાં, નયનઅન્ધ બંને બને;
 અને ડૂબકી ખાય, નહાય, વળી થાકતાં એટલે
 નહું જ વળી તૂત, મુક્ત કરી કુંડ પ્રાણાયમ,
 જઈ નીતરતે ડીલે બળબળાવી નીકો ભરે,
 અને રમતિયાળ તે રમત ખીલવે બુદ્ધિને;
 અનેક રમતો રમે, પથ ખૂંદે, ભમે ને ધૂમે.

ઓગણીસ

કુંડમાંથી પાણી બ-
 હાર જવાના માર્ગ
 ઉપર પહેલાં તો દાટો
 મારે, તે કાઢી નાખે

તમા ન કંઈ વાતની ગમત-મસ્તી-તોફાનમાં
રથે અવનવું, સજે મનગમ્યું, વળી ભાંગતાં;
જતો દિવસ થાકીને અધીર રાત માતા ઢળી,
૩૫૦ ન ઊડી દૂર જાય સ્વપ્ન સહુ, ઢાંકવા દોડતી.

વિના રતન તો હતી નીરસ ગામની જિંદગી:
 જઈ ગગનમાં ઊંચે નજર નાખતાં ગામના
 વિશાળ રસચિત્રમાં તરવરે છળી એહની
 અનેક રૂપમાં, અનેક વયની, સ્વભાવે મીઠી,
 કદી રમતિયાળ, ક્યાંક વડખોળલે ઝૂલતી,
 નદીતટ પ્રભાતની ધુમસઝાકળે દીપતી,
 કદી સુરજ સાથ ગાથ ભરતી નદીછાલકે,
 વળી ઊતરતી ઢળાવ અતિ વેગથી સાંજરે,
 પછે વિવિધ રંગ વસ્ત્ર શણગાર ફૂલે યને;
 તરુવરં હસીલળી કુમળી ડાળથી ચંભવી ૩૬૦
 કરે નીરવ ગોઠ જે અવર કોઈ જાણે નહિ,
 કદીક ઊડતી લટે પવનલહેર મહેકાવતી;
 ધરાપટ વિશાળ ભાલ પર ઓઢણી ચાંદલો
 ચણોઠી સમ દીપતો ચમકતો બુચો દૂરથી;
 કદીક વળી જાતથી કુસુમહાર ગૂંથી જતી
 શિવાલય ભણી, સમીપ ડગલી ભરે હીરલો;
 પડેલ પગલી ત્યહીં રતનહાસ્ય વેરાયલાં
 લૂંટી સૂરજ એકલો ક્ષિતિજપાર એ વેરતો,
 અને રતનગીત સૂર લઈ વાયુ નાસી જતો;
 જનાવર અધીર નિત્ય ડચકાર એનો સૂણી ૩૭૦

જરા ઊંચે જઈ નિ-
 હાણીએ તો રતન
 આ પ્રકારે દેખાતી
 ૨૫ ૧૩ ૬ ૨૦ ૩૧

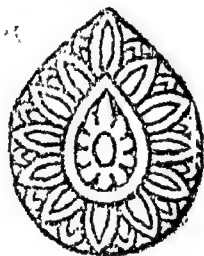
ગમાણ-ગભાણ, બ-
ખદ દોરને ખાંધવાની
જગ્યા

એક થક જેવી સડક-
માંથી જુદીજુદી વાંક-
વળામણે જતી ઘરડો
સાથે સંકળાએલા લી-
લાંછમ પાંદડાં જેવા
કોઈ ખેતરમાં રતન
કેસરી લૂગડાંમાં સુ-
ખડની ટપકી જેવી
હાંચેથી જણાતી

૩૮૦

હમેશ અતિ હોંશથી જઈ ગમાણમાં નિંદરે.
પણે ઘરડાળ સાથ વળગેલ સૌ ખેતરે—
ન હોય ટપકી પડી સુખડની લીલાં પાંદડે?—
દીસે નવલ રંગમાં, રસિક કેસરીમાં વધુ:
અનેક રસચિત્રથી અજળ ગામનો સંગ્રહ
સજીવન બધો મઢ્યો ફક્ત દષ્ટિમર્યાદમાં,
દરેક રતમાં વધે સ્મરણઆંક એ ગામનો.

ખરે રતન તો અજોડ સહુ ગામમાં એકલી
વિવેકવિનયે તરે સહુ થકી સદા મોખરે.
હસી ઊચરણું, સદા કુશળ પૂછવાં સર્વનાં,
સદૈવ લલચાવતી, અણ થકી, વળી ગીતથી,
સુમિત્ર નિજ પોળનાં સકળ બાળ પંખીગણો,
કિલોલ થકી આશરી ગજવતાં સમી સાંજરે.

અને દિવસ જે થકી દુઃખપથારી ભાણે કરી
 બધો ય ઘરકારભાર, વ્યવહાર, આચાર ને
 જમીન દરકાર સર્વ તિથિવાર આદ્યાં જતાં
 કુનેહ થકી સૌ તણી; રવિસમ્મોન ભાણે પડ્યો-
 પડ્યો જીવનવાતમાં વિગત સર્વ સંભાળતો,
 હતો કરવિહોણુ તો ય કિરણે વહે યુદ્ધિનાં
 રહે ઘર ચલાવતો સતત ધ્યાન ને ધૈર્યથી. ૩૬૦
 અને ત્યહીં પડ્યો પડ્યો-મનવિચારણા એકલી
ત્યજી ખટપટો બધી વિચરતી રહી શાંતિમાં-
 અપંગ મન ડંખતું, હૃદય કંપતું આધિથી:
 ‘અરે કબુધિયો બન્યો, ઘર બહાર કાઢ્યો ધનો !
 સૂઝ્યો ન સુજ સ્વાર્થઃઅંધ ! અતિસ્વાર્થતે કેહવો !
 વિશુદ્ધ દિલ ભાઈનું, વળી અનન્ય એ લાગણી,
 અને શું બદલો દીધો ? હૃદય આ ત્રુટ્યું ચે નહીં !
 અરે મનુજસ્વાર્થને હદ હશે કદી ચે ક્યહીં ?
 અનેક વમગે ડૂબે, ભ્રમણમાં ભમે ચિત્તકું,
 અને નિજ વિમાસણા અવરને કહે શી રીતે ? ૪૦૦
 ઝૂરે સતત એકલો : સખત ટાઢમાંથી થીજી
 બધાં ય તરુપાંદડાં જઈ ખરી રહે એકલું
 ગળાઈ થડ વૃક્ષનું, ઋતુ વસંતના બેસવે

નવીન રસદૂંપળો નવીન ફાલ ફાલી રહે—
 થયું કુદરતે જ તેમ વળી માનવીજીવને.
 વસંત ઋતુમાં પરોઢ મહીં એકઠા સ્વસ્થ એ
 થતાં, ઊગમણું થયું—ઘર હતું બધું ઊંઘમાં—
 ✓ પ્રશાંત મન પાંગર્યું પલકમાંડિ ભાણા તણું.
 વિચાર શુભ ત્યાં ફળ્યો, ગમ પડી બધી વાતની.

૪૧૦ ‘હવે ઉમર છે વધી, સમજદાર હીરો થયો,
 ભલે નગર જાય ને અધિક જ્ઞાન ભેગું કરે,
 કરી બચત છે જમા અવર કામની શી હવે?
 કહે છ બહુ જ્ઞાન ત્યાં નગરમાં હવે સાંપડે
 અને અધિક જ્ઞાનથી અધિક ભોમને કેળવી
 થએલ સહુ ખર્ચથી ચ વધુ લાભ દેશે ખરો,
 ઘડાઈ વધુ આવશે, મગજ ખીલશે ને વળી
 અદા ઋણ થશે, ન કોઈ જરી ચીંધશે આંગળી.
 ધનો સમીપ હોત તો ચ કદી હોત ના એ ભણ્યો
 હવે ફરજ માહરી ઉચિત જ્ઞાન દેવું ઘટે.’

૪૨૦ વિચાર નિતનિત્ય એમ કરતો રહે વૃદ્ધ એ.
 ✓ બંધ: તરુવરો અનેક ફળમ્હોર ધારી રહે
 અને સુફળ મીઠડાં રસદળે ભરેલાં હોયે,
 પરંતુ કીટ કોક એક ફળને બનાવે કદુ,

ન દોષ તરુનો ત્યહીં, જીવન રૂપ સંસારમાં
 વિશુદ્ધ મનથી સદા મનુજ બાપડો કર્મને
 શુભાચરણથી ગણી પરમ ધર્મને આચરે
 અનેક ધરી હોંસ-આશ, પણ ભાગ્યનું ચક્ર ને
 વિચિત્ર, વિધિ વક્ર ને, પુરુષદોષ તો કયાં પછી ?
 અનેક મનચિંતવના, સરળ બુદ્ધિ ભાણા તણી
 થયેલ પરિપક્વ જે અનુભવે કસેલી વળી ૪૩૦
 કરી દઢ ફરીફરી ઉભય બાળકોને કહી.
 હતો દિવસ એક, સાંજ, જરી આંચળો ગેરુઓ
 રહેલ પથરાયલો તરુવરો - શિરે સૂર્યનો,
 અને સમય એ જ ઉત્તમ ગણી, નિરાંતે હતી,
 સમીપ નિજ બાટલે ઉભયને લઈ, શાંતિથી
 કહી મનવિચારણા, સકળ ધારણા હેતથી;
 વળી રતનને કહી વિગત મુખ્ય તૈયારીની,
 સુખોદ વચનો શિખામણુ અનેક સોને મઢયાં
 'સુસંપ ફળ વાત' ને અવનવીન દૃષ્ટાંત કે.
 અને નિત સવારથી રતન સર્વ તૈયારીની
 કરે ગણતરી, હિસાબ ટીપ વસ્તુનાં ટાંચણાં;
 પરંતુ રડવા સમી બુખર સાંજની ગોદમાં
 થતાં નયનઆંસુ નિત્ય અલિપેક દે રાત્રિને. ૪૪૦

શુભાશિષ વિના વદાય વડીલો ન દે ગામમાં,
 અને ત્યાંહીં રહે પડોશમહીં ગામનો પ્રાક્ષણ,
 વયોવરધ એ છતાં. ફક્ત એક પોથી તણા
 મુખે પઠનપાઠથી વરતપૂજનો વાર ને
 જનોઈ લગનો શુભાશુભ પ્રસંગની કુંડળી
 ઘટાવી ગ્રહમેળને મુરત બેઠને દે તિથિ

૪૫૦ વદાય વ્યવહારની: સકળ ગામના ફૂળના
 જીભે સહુ ગ્રહો ફરે ફક્ત આંગળી વેઢમાં,
 કકિક વકરાય તો લગીર દાનથી સુધરે!

નિખાલસ દિલે—ન હોય ફરજંદ એ પોતીકું—

શહેરનાં બંધીઆર — ‘ઘણો ખરચ, કાળજી નગર બંધ પાણી તણી,
 નળનાં પાણી ✓ ખૂણી કસરની ઘણી, વિવિધ શોખ, આડંબર,

મળે સગવડો અનેક, પજવે ખીસાકાતરૂ,
 જરી નજર રાખવી, નવીન હોસ્ત સંભાળવા.’
 મળી મરદમંડળી શખદ બોધના ઓચરે.

૪૬૦ ખણે રતન ચોકમાં શરીર થાંભલે ટેકવી
 ઊભી મન વિચારતી, સકળ ભાવિ વાગોળતી,
 બની ગરીબ ગાય શી ગરક દુઃખમાં એકલી,
 ખણે પગ થકી ધરા—ડાક આંસુડાં સારતી.

ભલે અગતનું ન હોય, જરી જેટલું કારજ,
 સયોર દિન, વર્ષગાંઠ, સુપ્રસંગ જેતી તણો,
 કંઈક શુભ કાર્ય તો રતનને પગે લાગતો.
 વિના નમન કે શુભાશિષ વિના ન હીરો કદી
 ભરે જ ડગલું ક્યહીં. શુકન ભદ્રશાળી મુખે
 સૂણે પ્રથમ એ પછી સકળ કાર્ય આરંભતો.
 ત્યહીં રતન પાસ મંદ પગલે ગયો હીરલો.
 'રતુ!' શબ્દ એટલો મુખ થકી જઈ ગોચર્યો ૪૭૦
 અને ડગલે આંસુ જે રતનઆંસુ સાથે સર્યાં.
 અને મૃદુલ હાથથી હૃદય સાથ ચાંપી રહી,
 છુટી સતત આંસુધાર અટકી ન કેમે જરી,
 અને રતન પાલવે નયન-હીર-આંસુ લૂછે.

✓ યતાં કંઈક શાંત ત્યાં રતનને ઉરે ઊંઘતાં
 સજીવન થતા સુષ્યા જીવનમંત્ર સૌ બાદ્યનાઃ
 ફૂટી જીવનવેલડી ઉભય વીંટળીને વધી,
 સહ્યાં કઠણ તાપ ને મધુર ટાઢ જે સાથમાં,
 કદી ધુમરી ધાલતો પવન વાય તો એ સમે
 થઈ જીવન એક ગાંઠ વીંટળી ગુંથાતાં વધુ, ૪૮૦
 અછૂટ ઉર અન્થિ આજ જરી વારમાં છૂટશે? ✓
 વિયોગ વસમોઃ વિચારવમળે નિરાધાર શાં
 સત્તાવીસ

રડે, ફરી વહે, રડે, અધખુલેલ એ હોઠથી,
 કદી ફક્ત શ્વાસથી, મરણતોલ એ જીભથી,
 મથી ઊચરતાં હવે શબ્દ ‘ખડેન!’ ‘ઓ ભાઈલા!’
 અને હૃદયનો ડૂમો કંઈક ઓસર્યો તે પછી
 વધો, રમતિયાળ તે દિવસચિત્ર તાબાં થતાં:
 ‘કરી ભૂલ હશે અનેક મુજ સર્વ ઓ ખડેનડી!
 ૪૯૦ અરે ઘણીકવાર, ખડેન, મુજ સ્વાર્થ બહાલો ગણી
 હશે જિદ કરી, કયો મમત કે નજીવું લડી,
 અનેક પજવાટવેળ સહુ સાંભરે આ સમે;
 પરંતુ વસમી ઘડી સહુ થકી અખોલા તણી,
 દમે દુઃખદ એ હવે અહહ ભૂત એ કાળનું!
 હતો સમય ટૂંક ને પલકમાં વહ્યું બાલ્યનું
 રૂંડું જીવનપર્વ એ,—સરવશ્રેષ્ઠ એ કાળમાં
 લડ્યો, સહજ માટ શીદ મમતે અખોલા લીધા?
 અખોલ મૂલ્યો ન મેં સમય મૂલ્યવંતો બધો?
 પરંતુ હતી એક વાર રમવા ઘડી એ સમે
 હસી રતન ભાઈને, પ્રગટ કોપ હીરા તણો
 ૫૦૦ થયો, વચન ઉચ્ચર્યો ‘રતન!’ એટલા ક્રોધમાં,
 અને મતિ ફરી, થઈ સ્મૃતિવિહોણ એ નિર્જાળે
 થઈ સખત એક રે તતડતો તમાચો દીધો,

રતને મશ્કરી કરી—

અઘાવીસ

થયું તરત ભાન એ ભૂલ તાણું વળી આ સમે
 પગે રતનને ઢળ્યો, રતનને મુખે બહાલનું
 લસ્યું અજળ તેજ એ નીનીરખી શક્યો હીરલો.
 નમી કર અહીં લઈ તરત ખંધવો બહાલથી
 ‘કરીછ વળી ઘેલછા!’ વચન એટલાં એ વદી,
 અને ઉભયને ખભે દડદડી રહ્યાં આંસુડાં;
 ફરી જીવનમાં કદી રતન માટ એવી રીતે
 લૂલી જીભલડી ભૂલી પડી ન કોધની જાળમાં.
 ગયો વખત તો પરંતુ ચચણાટ એ પાપનો
 ધીમે હૃદયશલ્ય શો સતત ખૂંચતો, આજ તે
 અચાનક ચીરી રહ્યો હૃદય હીરલાનું હવે:
 ‘મને કર ક્ષમા ફરી રતન આજ એ ભૂલની,
 ફરી રતન! આજ એ કટુ પ્રસંગની દે ક્ષમા.’
 વધો અહહ! એટલું રતનથી ગયું ના સહ્યું.
 અને તરત એ વદી સરલ હેતની મૂર્તિ ત્યાં:
 ‘નહિ, મુજ તણો હતો નકી જ વાંક એમાં ખરે,
 મને વચન એટલાં ખીજથી કોણ ફૂલેશે હવે?’
 પૂઅનેક વઢવાડનો વખત મીઠો જે વહ્યો
 સજીવન થયો ખધો, ગળગળાં થઈ સાથ જે
 ભૂલી કંઈક ને સ્મરી કંઈક હૈયું ઠારી રહ્યાં.

હસી, મશ્કરી કરી-
 ત્યારે હીરાએ એને
 કોધમાં તમાચો માર્યો,
 પછી રતનને પગે ઢ-
 લ્યો, ત્યારે રતનના
 મુખ ઉપરના લાવ
 હીરો ન જોઈ શક્યો

૫૧૦

અત્યારે એ તમાચા-
 પ્રસંગચાલ્યાવ્યે

૫૨૦

પછી રતન ને હીરો વચનની કરે આપલો.
 ‘મને ન ગમશે જરી; જરૂર જો લખી પત્ર તું
 સદા ખબર આપજે; શરીર, ભાઈ, સંભાળજે;
 તું તો છું કની રેઢિયાળ, નથી ભાન તારૂં તને,
 થશે શું ત્યહીં તાહરૂં? મુજ વિના બધી કાળજી-
 વિહીન થઈ એકલો! સતત જો જિંતાં મને.’

૫૩૦ ડહાપણુ તણાં અનેક વચનો વઢી હોંસથી,
 વઢી અધિક બહાલથી; બધુંય સાંભળે હીરલો.
 શરીરદરકાર માટ વળી વારવારે કહે,
 દઈ નરમ ઉત્તરે ધીરજ-શાંતિ-આશ્વાસનો,
 પરંતુ બધું ઓગળે રૂંદન માંહિ અંતે ફરી,
 ફરી વચન-આપલો, ફરી બધુંય પારાયણુ,
 નવેસર રસે થયાં, વખત એમ આવ્યો જતાં
 વઢાય ઘડી સંમુખે, દુઃખદ કાલ, આવી ખડી.

૫૪૦ સૂઝે ન કંઈ બાંધવું, રતન એકલી હાથમાં
 લઈ વિગતનોંધ ને જરૂરનું કરી એકઠું
 વ્યવસ્થિત કરી બધું સગવડે રહે બાંધતી:
 ‘મૂકું છું અહીં જો, અને ગરમ શાલ આ પોટલો.
 રજાઈ અહીં ખિસ્તરે, ખપ પડે ભલે ખોલજે,

અહીં છ તુજ વાટવો, નજર રાખજો એટલી,
 તને ન કંઈ કાળજી, તદ્દન ભાનભૂલો નકી.
 જવા દિવસની અગાઉ ત્રણ જીવ સૂતા નથી.
 ઊઘે સકળ ગામ ત્યાં ફક્ત એક ભાણેા ધીમે
 અનેક ઉપયોગ વાત વળી હોંસ ને હેતથી
 કહે, અનુભવેલ સત્ય સહુ ધર્મસૂત્રો બધાં,
 અને ઉમળકે ભરેલ હૃદયે દીધી આશિષો:
 પગે વડિલને પડ્યો, હૃદય બે ભરાયાં પૂરાં.
 પછી ઉભય ભાઈબહેન વળી કૈંક બાકી બધું
 સમેટ કરતાં, મળે ન પરવાર વાતે જરી,
 અને નયન લૂછવા સૂરજને જ ચિંતા થતાં
 સજીવન કરે બનેલ દુઃખખડાવરાં બેઉને
 સૂતેલ અધરાતથી ચ ઘડી એક વીત્યા પછી.
 શુભાશિષ દઇ લીધાં ઉર ભરી ચ ઓવારણાં,
 જરી દહીં મુખે, કરી શુકન કંકુ ચાંદલો વળી,
 ઊભીછ શુભ ગાય માત ગૃહઆંગણે ‘મંગળા’,
 પ્રયાણ ઘડીએ અનેક શુભ આશ સ્પર્ધા કરે.
 ગયાં જન વળાવવા સકળ ગામને પાદરે,
 પરંતુ રહી એકલી રતન આંગણે ને જુએ
 રહી કર હલાવતી ઉર હલાવતી ‘આવજો!’

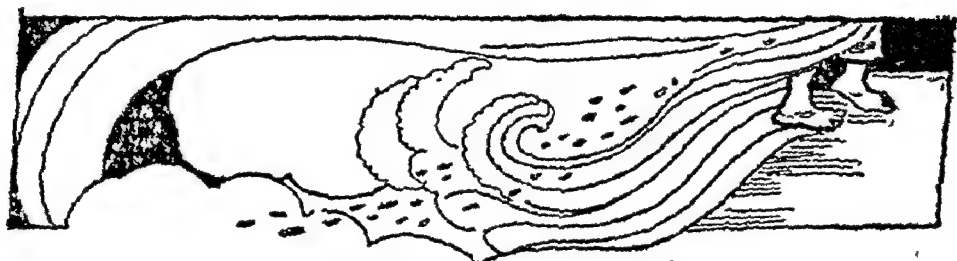
૫૫૦

મંગળા-ગાયત્રી નામ

૫૬૦

વિયોગ હૃદયે, મુખે ચમકરેળ આનંદની
 ધરે નયન આંસુડાં; ખળખળી વહે એટલાં
 ગુણે ન કંઈ ચે પછી નજર વાંધ એથી થતાં.

હાલની વાતની એક વિધા.

હવે નવલ સૃષ્ટિનો વિહરનાર હીરો બન્યો.
 મળે ન જળ મીઠડાં. શીતળ છાંયનો લીંબડો,
 ભલે કટુ પરંતુ દેહરખવાળ એ નિત્યનો,
 હવે ન શિરછત્ર એ, અનિલ સ્વચ્છ તો કયાં પછી?
 ન તેમ રવિતેજ અંગભર પૂર્ણ દે શક્તિ કે.
 ધરાતલ પરે સપાટ કણિકા શિલા ડામરે,
 થરો મલમના, મળે ન કચહીં સ્વચ્છ માટી વળી;
 નહિ પગરખાં, પરંતુ પગબંધનો એટલાં
 શરીર ધરતી તણે ન જરી શુદ્ધ સંપર્ક દે.
 અને ગગનમાં વહે ધરતીગર્ભલઠ્ઠીશિખા
 મનુષ્ય ગૂંગળાવનાર અવકાશને ઇંધતી.
 અશુદ્ધ જળ, તેજ, વાયુ, અવકાશ, પૃથ્વી તણે
 ઉપાસક બન્યો, હવે પરમ પંચભૂતો તણું
 સુરક્ષણ ગયું, ગઈ રતનની ય રક્ષા રૂઢી,
 પૂરેલ શુક પીંજરે—રૂપ વિષે પડયો મંડૂક—
 કરે પટપટાત, નિત્ય શ્રવણે ધર્યું ઓચરે,
 બુએ નિકટ તે જ સ્વર્ગ ગણી રાગતો સર્વદા,
 અગાધ શુચિ જ્ઞાનવારિ તણું બિન્દુ ના સાંપડ્યું,
 તેત્રીસ

નગરમાં તો પંચમહા-
 ભૂતો કટલાં બગડેલાં
 મળે?—વાયુ તે સ્વચ્છ
 નહિ; તેજ, તે પણ
 સંપૂર્ણ નહિ

૫૭૦

ડામરના રસ્તા ઉપર
 સ્વચ્છ માટીનો સં-
 પર્ક પણ નહિ, તે પૃ-
 થ્વી પણ નહિ
 મીઠો, તેથી આકાશ
 પણ હુંધવાએલું એમ
 પૃથ્વી, પાણી, આ-
 કાશ, વાયુ અને તેજ
 બધાં જ ખરાબ

૫૮૦

નવે નવું નિહાળતાં પરમ મોહ વિદ્યા તણો
વધ્યો ઉપરથી, અને સહજમાં સર્થો બહેણમાં.

✓ અને પૃથિવિને ડીલે પ્રણ સમાં અરે કેટલાં
મહાનગરનાં ઝરે ખરજવાં સદા યોગમ!

ત્યહીં નગરકુંડમાં અધમ કીટ હીરો બને,

ગણનાં નગરરોશની, નગરશોખ, આડંબરો

અધી નગરની મજા, નગરવૈભવો દેખતાં

૫૬૦ યથેચ્છ ફરવું, યથેચ્છ જમવું, યથેચ્છા પીવું.

ન શું લત સુઝાડતી? મનસૂખો થઈ વીકરે,

પતંગવત નિંદગી પવન વાય ત્યાં ત્યાં ઊડે.

કદી ચકરમાં ચડે, જઈ પ્રચંડ વંટોળમાં

ન દોર રહી હાથ ત્યાં, અડવડે પડે એકલો.

વિશાળ અતિ વાંચનો ! વિકટ પુસ્તકો કેટલાં?

પૂરે વરસ થાય ત્યાં સહજ સાધ્ય એ સૌ થતાં !

સલાસદ થવું, સુભાષિત સુવાચ્ય સંભાષણો,

સભાપતિ થવા કદી કંઈકિ સભ્ય તૈયારીઓ,

સમાજ રચવો નવો, અદકું કાર્ય કેવું વળી.

૬૦૦ સમાગમ રૂંડો, સુસંસ્કૃત થવું, જરી આવવું

જરી જવું કહીંક, એમ સહચાર સંમેલનો

ચાત્રીસ

થકી 'સુધરતાં' જતાં સકળ દષ્ટિગિન્દુ નવાં.
 મળે સમય ના જરી, કદીક આ કંઈ, તે વળી.
 જૂઠી તકલદી સપાટી પર દીપતી સંસ્કૃતિ
 ગ્રહી, નકલ સર્વ સર્વ વ્યવહારઆચારમાં,
 અને કહીંક હોય સદ્ગુણ ન તે ધર્યાં ધ્યાનમાં,
 ઊખેડી મૂળ એક જે અસલનાં ઊંડે ઊતર્યાં,
 અસત્ય મહીં ડૂબતો વિમળ સત્ય આધું કરી,
 જુએ નકલને સદા, ડગમગે બધું શંકતો,
 જૂઠાં પડ વધારતો, અમર જ્યોતિને ઢાંકતો,
 સજીવ સહુ વસ્તુને ઉપરચોટિયા જ્ઞાનથી
 ઘટાવી જડ ગોઠવે ફક્ત બુદ્ધિસંચા મહીં,
 અસહ્ય વલણાં મહીં ભુલભુલામણી પાંગરે.
 વિચિત્ર વિધિયોગ તે, નગરના મહાચોકમાં
 અચાનક કુમારિકા વિવિધ વસ્ત્ર ભારે સજી,
 છટા પુરુષની, પરંતુ અળલા બલે, દુહળી
 છતાં નયનમીટથી, મુખમરોડ મીઠા થકી,
 જરા મધુર હાસ્યથી, ભલભલા તણાં ક્રમણાં
 હરે હૃદય તો કંઈ, નહિ બચ્યું હીરાનું નકી.
 અને નગરકન્યકા, નવઊછેર, આપદ્ય એ,
 અને શરીર સ્વચ્છ ગૌર, વધુ ગૌર આડંબરે,
 પાંત્રીસ

૬૧૦

અ. ૧૧૦

અ. ૧૧૦

૬૨૦

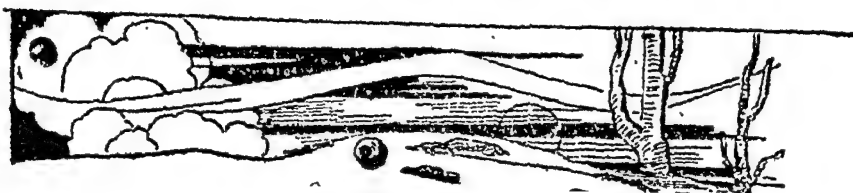
—કપોળ થકી કેશનો લટવળાંક આકર્ષક
 જીલે મધુર બોલની અવનવીન બારાખડી—
 જરા ફરફરાટથી થરથરાટ હોરા તણો
 વધ્યો તરફડાટ ને ભ્રમણમાં પડ્યું યૌવન.
 અને મનગમી રચેલ સહુ કલ્પનાસૃષ્ટિમાં
 ભમે, અવનવાં સજે વિવિધ પાત્ર પોતાતણાં;
 તરંગ ફૂદકે જીતે ગઢ અનેક જે ગોઠવ્યા
 બની કુલણુજી ફૂલે નિજ વિચિત્ર લીલા મહી.
 રહે વલખતો ત્યહીં સ્મરણ શું રહે ગામનું?

અને દિવસ આખરે, ક્ષિતિજપાળની મધ્યમાં
 મનોહર સુરમ્ય રંગ ધરી દિવ્ય સન્ધ્યા તણી
 જિલેલ શુભ મૂર્તિને પલકમાં ત્યજીને નિશા
 રહે મલપતી સદા ઝગમગાટમાં એકલી;
 ત્યજી સ્મરણથી ખરે રતનને હીરાએ હવે
 નિશાળ્યમ નચિંતથી મધુર સાન્ધ્યમૂર્તિ ત્યજે,
 નિખાલસ ઉદાર હેતભરી એ લલી ખંડેનનાં
 ભૂદ્યો સરલ પ્રીતબ્દેણ, શુભ ઊર્મિમાધુર્ય, ને
 અગાધ ભરપૂર વહાલ વળી છાંય શીળી ભૂદ્યો:
 મનોહર સુરમ્ય ભવ્ય કદી દિવ્ય રંગો ધરી
 હિમાલય સુવર્ણશૃંગ રવિતેજની જ્યોતિમાં

ઝગે, અવનવી કદી પરમ દીપ્તિ દેતું નલે,
 હિયે મનુજ માત્રને નવીન પ્રાણ, આશા, પ્રભા;
 અને શિખરજાળમાં રસજતાં નલે વાદળાં
 લડી મથી ચઢી જરી ધુમસછાંચથી ઢાંકતાં
 છતાં શિખરરાજ તો ગગન ભવ્યતા પાથરે;
 પરંતુ રવિ આથમ્યે શિખરરેખ સોહામણી
 ધીમે કજળતી જતી, ભુખર ને વળી શામળી
 થઈ, થઈ અલોપ, ચિહ્ન નવ લેશ એનું રહે;
 ગઈ રતન યોગળી શિખરરેખ શી હીરલા
 તાણા સ્મરણથી સરી, થઈ પ્રસુપ્ત અંધારમાં.
 બધા નિયમ કાગળો વચન સર્વ મોંએ રહ્યાં,
 હતાં વચન તો દીધેલ કંઈ રોજ ને રોજનાં,
 પરંતુ દિન સાત એમ વળી પંદરે વીતતાં
 ન પત્ર જઈ એક તે રતન આંસુડાં સૂકવે.
 વહ્યાં સમય સાથ સર્વ સ્મરણો જૂનાં દૂર ને
 સુશિક્ષિત થએલ પત્ર લખવા ધરે હોંસ ના
 અને અભણ તે પણે વલવલે વિના પત્ર ત્યાં.

હિમાલયનાં શિખરો
 નીચે વાદળાં રસગે
 છે એ, અને કદાચ
 ધુમસ એ શિખર-
 ન્યોતિને ઢાંકવા મથે,
 છતાં શિખરરાજ તો
 ગગનમાં ભવ્યતા પા-
 થરે જ છે. પરંતુ સ-
 ન્ધ્યા પછી ઊંચું શિ-
 ખર પણ ધીમે ધીમે
 આંખ આગળથી સરી
 જતું અલોપ થઈ જાય
 છે, એમ ગઈ રતન
 યોગળી...

૬૫૫

૫૩; વરસઆખરે વતનછાંચમાં હીરલો
 ૬૬૦ ફરે ભાણીગણી ઘરે, વધુ રત્ન રહે તે છતાં
 ઠરે નયન ક્યાં જરી જમીનમાં ન કે કામમાં,
 નહિ મદદરૂપ થાય કદી જહેનને ભાઈ એ;
 અને રતન તે ભલી, અધિક બહાલ તે એવડું,
 વિચાર મનમાં કરે: 'ભાણીગણી પધાર્યો અહીં
 નચિત થઈને ભલે કંઈક આંહિ આરામ લે.'
 અને નિત વધારતો શરીર બુદ્ધિનાં આજસ.
 છકેલ વળી તે હવે વડિલવાત શું સાંભળે?
 રહે દિવસ ચાર તો 'બહુજ કામ છે એટલે
 જવું જરૂર તો ઘટે.' દીપકજ્યોતમાં જંતુઓ
 ૬૭૦ ધસે ત્યમજ એ ધસ્યો નગરમાં જતો; ને અહીં
 અનેક મનગોઠવી સકળ ગોઠ અંગાર શી
 સૂના હૃદયમાં સદા રતનને રહે ડામતી.
 અને તિમિરથી ભર્યો જગતમાં કદી કેા પળે
 ક્યહીંક અળકી રહે વીજળી એમ આવ્યુંજવું
 થતું, રતન અંતરે સુભગ એટલી બે ઘડી.

વળી કદોક ગામની નવરી જીલ નિદાશરી
 કરી લપલપાટ કે સહજ વાત લંબાવતી.

અને રતનના ઉરે અહહ ! તીક્ષ્ણ ખીલા સમા
 પડે જખમ જે ઊંડે નવ રૂઝાય કે દી'હવે,
 સૂણે રતન રાંકડી મન મહીં વિમાસે ઘણું. ૬૮૦
 અહો ઉગમકાળથી રતનનો હતો હીરલો
 દટાય રજમાંહી એ નવ ખમાય કેમે કરી.
 ✓દર્ધ મન કર્યું હતું જતન જેહતું તે હવે
 ભૂલે વચન ને ભૂલે ઉગમકાળની પ્રીતડી !
 અસંખ્ય ઉપકાર ને વચન તો ભલે રે મુઝાં,
 પરંતુ પ્રિય બન્ધવો સ્મરણમાં ગૂંથ્યો એટલો
 ભૂલાય ક્યમ રે કરી ! સરલ પ્રીતની વેલડી
 પરસ્પર રહી વધી, સકળ ઠામમાં વિસ્તરી,
 અનેક પ્રગટી કળી મધુર ભાવનાની ભરી,
 અહીં જનનીભોમમાં, જનનીખેતરે, ગામમાં ૬૯૦
 અહીં ઘર વિષે બધે સ્મરણકૂલ ખીલી રહ્યાં;
 હવે વિષમ એ બની હૃદયમાં ખૂંચે શલ્ય શાં/
 પડે નજર જ્યાં ત્યહીં તરવરે હીરાની સ્મૃતિ,
 બધી રમત બાલ્યની, જીવનપ્રીતની પર્વણી !
 થતાં નકશીકામ જ્યાં ગગનમાં સમી સાંજરે
 ત્યહીં રતનઉર્મિઓ સ્મરણસાથીઆ પૂરતી.
 જીએ નયન એક ત્યાં કુસુમછોડ જે ખીલતો,
 ઓગણ્યાણીસ

અંધારાં થતાં અગાઉ
 આકાશમાં જત-
 નનારંગો પથરાય
 તે સાથે સ્મરણોના

૬૬૦ ખરે; વરસઆખરે વતનછાંચમાં હીરલો
 ફરે ભણીગણી ઘરે, વધુ રજા રહે તે છતાં
 ઠરે નયન ક્યાં જરી જમીનમાં ન કે કામમાં,
 નહિ મદદરૂપ થાય કદી પહેનને ભાઈ એ;
 અને રતન તે ભલી, અધિક વડાલ તે એવડું,
 વિચાર મનમાં કરે: 'ભણીગણી પધાર્યો અહીં
 નચિત થઈને ભલે કંઈક આંહિ આરામ લે.'
 અને નિત વધારતો શરીર બુદ્ધિનાં આજસ.
 છકેલ વળી તે હવે વડિલવાત શું સાંભળે?
 રહે દિવસ ચાર તો 'બહુ જ કામ છે એટલે
 જવું જરૂર તો ઘટે.' હીપકજ્યોતમાં જંતુઓ
 ૬૭૦ ધસે ત્યમ જ એ ધસ્યો નગરમાં જતો: ને અહીં
 અનેક મનગોઠવી સકળ ગોઠ અંગાર શી
 સૂતા હૃદયમાં સદા રતનને રહે કામતી.
 અને તિમિરથી ભર્યા જગતમાં કદી કેા પળે
 ક્યહીંક ઝળકી રહે વીજળી એમ આવ્યુંજવું
 થતું, રતન અંતરે સુભગ એટલી બે ઘડી.

વળી કદોક ગામની નવરી જીલ નિદાશૂરી
 કરી લપલપાટ કેં સહજ વાત લંબાવતી.

અને રતનના ઉરે અહહ ! તીક્ષ્ણ ખીલા સમા
 પડે જખમ જે ઊંડે નવ રૂઝાય કેા દી' હવે,
 સૂણે રતન રાંકડી મન મહીં વિમાસે ઘણું. ૬૮૦
 અહો ઉગમકાળથી રતનનો હતો હીરલો
 દટાય રજમાંહી એ નવ ખમાય કેમે કરી.
 વદ્ય મન કર્યું હતું જતન જેહનું તે હવે
 ભૂલે વચન ને ભૂલે ઉગમકાળની પ્રીતડી !
 અસંખ્ય ઉપકાર ને વચન તો ભલે રે મુઝ્યાં,
 પરંતુ પ્રિય બન્ધવો સ્મરણમાં ગૂંથ્યો એટલો
 ભૂલાય ક્યમ રે કરી ! સરલ પ્રીતની વેલડી
 પરસ્પર રહી વધી, સકળ ઠામમાં વિસ્તરી,
 અનેક પ્રગટી કળી મધુર ભાવનાની ભરી,
 અહીં જનનીભોમમાં, જનનીખેતરે, ગામમાં ૬૯૦
 અહીં ઘર વિષે બધે સ્મરણકૂલ ખીલી રહ્યાં;
 હવે વિષમ એ બની હૃદયમાં ખૂંચે શલ્ય શાં.
 પડે નજર જ્યાં ત્યહીં તરવરે હીરાની સ્મૃતિ,
 બધી રમત બાલ્યની, જીવનપ્રીતની પર્વણી !
 થતાં નકશીકામ જ્યાં ગગનમાં સમી સાંજરે
 ત્યહીં રતનઊર્મિઓ સ્મરણસાથીઆ પૂરતી.
 જુએ નયન એક ત્યાં કુસુમછોડ જે ખીલતો,

ઓગણ્યાણીસ

અંધારાં થતાં અગાઉ
 આકાશમાં ભત-
 ભતનારંગો પથરાય
 તે સાથે સ્મરણોના

પણ મનમાં ભલ-
ભલના વેલખુદા ઊઠે.

૭૦૦

તે સમે બંનેએ સાથે
વાવેલો એક છોક,
તેને ભયા કરે; ને તે
અંધારું થતાં ન દે-
ખાય, પરંતુ જૂનાં
સ્મરણો તો એક
પછી એક તાજાં
થતાં જ ભય.

૭૧૦

હતો ઉભયમિત્ર એ, ટગર નેત્ર એકીટશે
જુએ પણ જુએ નહિ, નજર હોય ના આંધળી !
ન હોય સ્મરણો તણી ઊકલતી જ વંશાવળી !
વહે વખત તેમતેમ વળી ગામ ભેગું મળી
કરે અધસૂણી, કદી ઊડતી વાત દે ભેળવી;
સૂણી રતન સર્વ એ હૃદયમાં રહે એકલી
અસત્ય જ હશે ગણી—મૂરખ લોક તો બે ઘડી
તરંગ નવરા ઘડે, અવનવી ગપો ગોઠવે,—
બધો ચ કડવો ગળે મન પ્રકુલથી ઘૂંટડો.
વિશાળ પટ વ્યોમનું અનલરેખથી ચીરતો
સરે ગગનતારલો, રતનને હૃદે હીરલા
તાણી સકળ વાત આગ સમ આપતી વેદના.
કદી રકુમ માટ પતું ખખડાવતું ખારણું
સપોર દિન આવતું હરખ પાથરે બે ઘડી.
પથારીવશ ને અશક્ત પણ નિત્ય ભાણે પૂછે
ફડા ખખર હોંસભેર ગણી પુત્ર પોતા તણો,
કહે રતન સર્વ તો ચ ફરી એ ઉમંગી પૂછે:
'અલી રતન ! વાંચ તો જરીક હું પડ્યો સાંભળું.'
અને રતન ગોઠવે ખખર સૌ ફડી ને વળી
ઉમેરી વધુ બોલ બે ખખર સૌ પૂછે વૃદ્ધની;

ચાળીસ

ન હોય લખ્યું પત્રમાં તદપિ એ ઉમેરી વહે
 લખાણ મનગોઠવ્યું, ફકત વૃદ્ધ સંતોષવા
 અસત્ય, કદી ફેરવી, અસલને નવું ચિતવી, ૭૨૦
 નવું જ મનથી લખી ઊઘરતી પગેલાગણું;
 પ્રકુલ્લ થઈ પોઢતો સભર નીંદમાં વૃદ્ધ ને
 પણે રતનનેત્રથી રણક આંસુડાં નીસરે.
 અને શબ્દબોલ એ કવરધા હીરા માટ તો
 કદી શ્રવણમાર્ગમાં સરકવા ન દે વૃદ્ધના-
 છતાં રતન ભાઈને રકમ તેટલી કે વધુ
 કરી કસર ત્રેવડી અચૂક પાઠવે ગામથી.

- ગયો સૂરજ આથમી: તરુવરો તણા છાંયડા
 ૭૩૦ મંળી શ્રમ ઉતારવા નીંદર માટ ઘેરા બન્યા.
 રહે બળદ હાથ ના, કચમ કરી ન તાણ્યા રહે
 અને ખડખડાટ ખૂળ કરી ગાણી ઉઘાણીમાં
 ઢળાવ ઢળાતી જતી, ગતિ વધ્યે નદીરેલમાં
 ડૂબે, જળતરંગમાં વમળહાર ને બુદ્ધબુદ્ધો
 થઈ પલકમાં શમે, જળ ઠરી વહે શાંતિથી,
 શમ્યાં સકળ દુઃખ એમ, નિજ અંગની વેદના
 શમી કળતરા બ્રુચ્યા; મગજ શાંત ભાણા તણું
 થતાં રતનને સમીપ જરી ખેસવાને કહ્યું:
 ૭૪૦ ‘અહીં નજીક આવ, ખેસ હીકરી જરા ખાટલે,
 મને રતન! જો હવે વરસ એટલા દિવસો,
 અરે દિવસ તો પછી—પણ કદાચ એંશી ઘડી,
 હવે જીવનમાળખું ન પૂરું માણવાને રહ્યું.
 હશે, ધીરજ રાખ, બોલ કહું આટલા માહરા
 ઉતાર મનમાં ઊંડે, મુજ ગરીબની લાકડી!
 હતો દિવસ અંધકાર ધૂળઆંધીઓ નાચતી,
 નહિ રત તથાપિ ત્યાં ગડગડાટ એવો થતો!

અચાનક જ મેઘલો ગગનમાંહી ગાજી રહ્યો
રચાય ધૂળથાંભલા અમકતા ફરે ફૂદડી,
રહેલ જરી તેજમાં તણુખલાં ચરેઊતરે,
દિશા નવ સૂઝે, ન વાડ તરુ છોડ કે માનવી, ૭૫૦

ફૂંકે દિગદિગંતથી પ્રલયકાળના વાયરા,
જૂનાં ખડ તણાં મૂળો ય ધરતી મહીં ધૂજતાં,
જતો ફકત એક હું નજીક આપણા ખેતરે,
મને સ્મરણ એટલું, ધમધમી રહી સૌ દિશા,
અને ગગન લોમ એ વીજળીના કડાકા ઝીલે
અને વજર સાથમાં વીજળી એક ત્યાં ખેતરે

ત્યાં વીજળી પડી.

—નથી કલમનો ઊલો જરી વળેલ જે આંખલો?—
સરી પગ સમીપ ત્યાં કંઈક ભ્રાંતિ એવી મને,
ઘડીક મુજ જીવ ક્યાંક ખની સ્તબ્ધ સંતાપલો.
થયું ગગન શાંત ને પ્રકૃતિનો ઉલાળો શમ્યો, ૭૬૦
દીસે સૂરજ ને ધરા ધમરતી ભીની ફેરમે,
ખંધું લસલસે, દીસે સુરખીરંગ સોહામણું;
પરંતુ અહીં જો, હતા ઉભય હાથ આ માહુરા
અનેક તરુ ડાળ, સાથ લઈ વાયુ ચાલ્યો ગયો !
રહ્યાછ દૂદળા વિના ગતિ કરી સદાના જૂઠા,
અને રતન ! એટલે દિવસ તે થકી ખાટલે
તેંતાળાસ

જુરતથી—ધીરતાથી

પડ્યો છ; પણ ખેતરે જુરતથી ધને એકલે
મજૂરી કરી ખેવડી કસ જમીનનો કેળવી
સવાર થકી સાંજ નિત્ય જઈ રોજ એ વૈતરૂં
કરી કનકની રૂડી સખરસે ભરી લોભને.

૭૭૦

મજ—સુજ

અને મજ દિલે ફૂડાં ભૂતપિશાચ કેા ઊતર્યા,
ભમાવી મન માહરૂં, જમીન ભાગલા પાડવા
કર્યો મમત, ને ધનો સમજી તે ન માને કહ્યું.
ફૂડા બહુ વિચારમાં મનસ્પૂષા કર્યા ઝેરીલા
ભૂતાવળભર્યા મને: રડવડે કદી એકલી !
કદી મતિ ફર્યે તને દુઃખ થકી ય હીરો દમે !
ન હોય સુજ જિંદગી સુખ ન દે તને હીરલો !
કબુદ્દિ થઈ માહરી તુજ ભવિષ્યના સ્વાર્થમાં !
કર્યો મમત મેં ઘણો, કંઈક વેણુ તીખાં, કટુ

૭૮૦

જીલે ઊચરતાં થયા જીલ તણા ન ચૂરેચૂરા.
અદાલત જવા સુધી જમીનભાગલા માટ મેં
કર્યો મમત, ને ધનો નવ ખમી શક્યો દુઃખએ,
હતી દિલમહીં ભરી કુળ-જમીનની મોટપ.
મળે ન કયહીં જોડ લોભ પ્રતિ ભાવ ને ઘેલછા,
અહો અજબ! એહના, સકળ ગામમાં એહવાં
હજી સ્મરણમાં નથી, અગર તો અગૌ કોકનાં.

ચુંમાળીસ

ધનો ખડું કહે, અરે કરગરે ખીચારો સદા,
પરંતુ જિદ હું કરું, અવગણી કરે લાંઘણો,
છતાંય પજવ્યો ઘણો, કંઈકિવાર કંટાળતો,
કુસંપ કડવાશ કલેશ વણકારણે નોતરી ૭૬૦
સુરક્ષિત ઊભેલ જ્યાં પગપ્રહાર મેં ત્યાં કર્યો.

કર્યા કરમ ભોગવું, હજીય શું હશે ઓ પ્રભો !'

અને શ્રમ ચઢ્યો ઘણો, જળતણો પીધો ઘૂંટડો,

વિરામ લઈને વઘો, રતન ધ્યાનથી સાંભળે:

'સવાર ઊગતું હતું: નીંદરમાં હજી આંખડી,

ત્યહીં ઉભય હાથથી નમન એ કરીને ઊભો:

'નહિ સહન થાય એમ કુળભોમના ભાગલા,

ભલે સકળ ભોમના અખઘડી થકી છો ઘણી

તમે વડિલ ખંધુ ને ફક્ત આટલો હીરલો

ધરં છ ચરણે હવે—ખચત માહરી રંકની ૮૦૦

અને રતન સાથ એ જરૂર પાળજો આટલી

કરં છ ખસ એક એ વિનતિ, ને કદી ખોલ એ

ઊંચે સ્વર થકી વઘો વડિલ ખંધુ દેજો ક્ષમા',

કહી આહીં થકી ચૂંચ્યો, સહજમાં ગયો ખેતરે,

અને ત્યહીં થકી વહ્યો, પવન શો, મળે ચિહ્ન ના.

પથું વજર મસ્તકે, વીજળી શા પડ્યા ખોલ ને

પિસ્તાળીસ

જુરતથી—ધીરતાથી

૭૭૦

મન—મુજ

પડ્યો છ; પણ જેતરે જુરતથી ધને એકલે
મજૂરી કરી ખેવડી કસ જમીનનો કેળવી
સવાર થકી સાંજ નિત્ય જઈ રોજ એ વૈતરૂં
કરી કનકની રૂડી સખરસે ભરી લોમને.
અને મજ દિલે ફૂડાં ભૂતપિશાચ કેા ઉતર્યા,
ભમાવી મન માહરૂં, જમીન ભાગલા પાડવા
કર્યો મમત, ને ધનો સમજી તે ન માને કહ્યું.
ફૂડા બહુ વિચારમાં મનસૂખા કર્યા ઝેરીલા
ભૂતાવળભર્યા મને: રડવડે કદી એકલી!
કદી મતિ ફર્યે તને દુઃખ થકી ચ હીરો દમે!
ન હોય મુજ જિંદગી સુખ ન દે તને હીરલો!
કબુલિ થઈ માહરી તુજ ભવિષ્યના સ્વાર્થમાં!
કર્યો મમત મેં ઘણો, કંઈક વેણ તીખાં, કહું
જીલે બિચરતાં થયા જીભ તણા ન ચૂરેચૂરા.
અદાલત જવા સુધી જમીનભાગલા માટ મેં
કર્યો મમત, ને ધનો નવ ખમી શક્યો દુઃખ એ,
હતી દિલમહીં ભરી ફુળ-જમીનની મોટપ.
મળે ન કયહીં જોડ લોમ પ્રતિ ભાવ ને ઘેલછા,
અહો અજબ! એહના, સકળ ગામમાં એહવાં
હજી સ્મરણમાં નથી, અગર તો અગો કોકનાં.

સુંગાબીસ

ઘનો બહુ કહે, અરે કરગરે બીચારો સદા,
 પરંતુ જિદ હું કરું, અવગણી કરે લાંઘણો,
 છતાંય પજવ્યો ઘણો, કંઈકિવાર કંટાળતો,
 કુસંપ કડવાશ કલેશ વણુકારણે નોતરી ૭૬૦
 સુરક્ષિત ઊભેલ જ્યાં પગપ્રહાર મેં ત્યાં કર્યો.
 કર્યા કરમ ભોગલું, હજીય શું હશે એ પ્રભો!
 અને શ્રમ ચઢ્યો ઘણો, જળતણો પીધો ઘૂંટડો,
 વિરામ લઈને વઘો, રતન ધ્યાનથી સાંભળે:
 ‘સવાર ઊગતું હતું: નીંદરમાં હજી આંખડી,
 ત્યહીં ઉભય હાથથી નમન એ કરીને ઊભો:
 ‘નહિ સહન થાય એમ કુળભોમના ભાગલા,
 ભલે સકળ ભોમના અબઘડી થકી છો ઘણી
 તમે વડિલ બંધુ ને ફક્ત આટલો હીરલો
 ધરૂં છ ચરણે હવે—બચત માહરી રંકની ૮૦૦
 અને રતન સાથ એ જરૂર પાળજો આટલી
 કરૂં છ બસ એક એ વિનતિ, ને કદી ખોલ બે
 ઊંચે સ્વર થકી વઘો વડિલ બંધુ દેજો ક્ષમા’.
 કહી અહીં થકી ચૂક્યો, સહજમાં ગયો ખેતરે,
 અને ત્યહીં થકી વહ્યો, પવન શો, મળે ચિહ્ન ના.
 પડ્યું વજર મસ્તકે, વીજળી શા પડ્યા ખોલ ને
 પિસ્તાળીસ

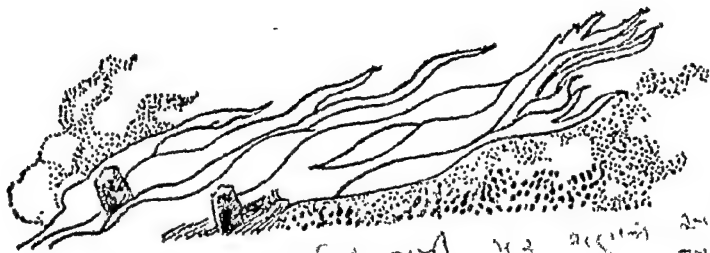
ઝીલો શઢ થઈ હું તો ચમકથી જરી ભગરી
 કંઈક બિચરેછ ત્યાં નજરમાં મળે એ નહિ.
 બધું પણ મહીં બન્યું નવ બન્યું, ન વાચા જીવે,
 ૮૧૦ જીવે ન મન માહરું, ભ્રમ હશે ઘડી બે ઘડી !
 પરંતુ સુણ દીકરી ! અહીં થકી ધનો રે ગયો,
 ગયો જીવનથી ધનો, દિવસ આજની આ ઘડી
 સુધી ન હજી મ કદી મન થકી ત્યજી ચિતના.
 ગયો ઘર ત્યજી જમીન કુળ ને ત્યજી પુત્રને;
 અને રતન ! નિદ્રાએ અહીં પડ્યા પિતાને હવે
 કબૂલ કરે ભૂલ હું મમત માહરો ઝેરીલો;
 મને રતન ! માફ કોણ કરશે ન જો તું કદી ?
 મળી ન કંઈ ભાળ ને જળ સમો વહ્યો કાળ ને
 પરંતુ કર માફ જહન મુજ ભૂલ તું એટલી.
 ૮૨૦ અને દિવસ તે થકી જીવ સમાન હીરો મને
 કરે જતન ને હજી તુજ થકી ન જુદો ગણું.
 સુણે રતન એ બધું, નયન આંસુધારા વહે
 અને વરઘ આંખથી ચ દદડી વહે ગિદડાં,
 અને પલકવારમાં રતન વૃદ્ધિએ રહે,
 ન હાથ બિપડે છતાં હૃદય બિછળે એટલું !
 થયો ઉભયનો હૂમો કંઈક શાંત ત્યારે ફરી,

ન હોય થયું સ્વચ્છ જેમ નલ એક વર્ષા પછી
 થયું મન પ્રકુલ નિર્મળ, પરંતુ દેહે વ્યથા
 વધી શ્રમ થકી, ફરી જળતણા પીધા ઘૂંટડા.
 ફરી લથડતી જાણે વચન એ વધો એટલાં: ૮૩૦
 ‘હવે રતન હું નથી વધુ, પરંતુ ખેટા! કહે,
 નીરાંત સુજ માટ તું ફક્ત હીરલાને હવે
 સહોદર સમો ગણી જીવનકાળ સંભાળજે.
 બને છ તમ ખેડને, ઉભયને રૂડી પ્રીતડી,
 કરેલ અપરાધનો વળતરો થશે કુંક જે
 અને બળતરા દિલે ય શમશે કંઈ માહરી.’
 કહ્યું: કળ વળી, નચિત મન, શાંતિ આંખે ઠરી,
 અનેક વરસો તણો શ્રમ હવે જતો ઊતરી,
 થયું ચમકમિશ્ર અંગ, વળી સ્નાનઝોળા વળ્યા,
 જીએ રતન એ પરંતુ સમજે શું એ બાળકી?

✓ અસંખ્ય વ્યવહારમાં, જીવનકાર્ય ને ક્ષેત્રમાં, ૮૪૦
 અનેક સમદીપ સાથ સહકાર સત્સંગથી
 વધુ પ્રબલ જ્યોત એમ પ્રસરાવી કેં કેં દિશા,
 અનેક રતકાળથી, અનુભવે કસી બુદ્ધિથી
 અનેક જીવજ્યોત સાથ નિજ તેજમાયા રચી,
 અનેક જીવદોર સાથ વણી તંતુ વાત્સલ્યનો,

લાણાએ પોતાની
 જીવનમાયા સંકેલી
 લીધી .

ઘડી પણ ઠરી રહ્યાં, અચલ નેત્ર એકીટશે
કંઈક નવું ન્યાળતાં-સહજમાં થયાં બંધ બે;
લખ્યો પરમ જ્યોતિમાં અસલ કુળનો દીવડો.

એવી જો સમજાવેલો તમારો પર પ્રભુનાં આશીર્વાદો
એ પછી ૧૧૨ નાં નામ જોડવામાં આવે તો નામના લાભી,
તમારો આત્મ પરી રક્ષક, મોક્ષના સાક્ષીભાવી.

પિતા પરમતીર્થ એક શિરછત્ર જે એટલું ૮૫૦
 ગયું; જગ વિષે રહી સમયના મહાઢેણમાં
 તરંગ સમ એકલી રતન; ને ધનો તો ક્યહો
 અનંત યુગ દૂર દૂર, અતિદૂર ક્યાંયે વળી!
 અને સમીપમાં નહિ ઉગમકાળનો બંધવો.
 હવે રતનને શિરે વિપદવાદળાંની કૃણા
 થઈ પ્રસરવી શરૂ, જીવનમાં વધે વેદના.
 શરીર સંહુ ઘાટીલું, વજર શાં હતાં અંગ જે
 હવે જળવિહોણુ મીનગતિ શાં થતાં દૂખળાં,
 ન અન્ન પૂરતું જમે, શરીર પોષવાને ભરે,
 ગળાઈ દૂખળું થયું સકળ એ ભર્યું અંગ ને ૮૬૦
 ઊડી વદનથી ગયાં સકળ હાસ્ય સોહામણાં,
 નરી સરલતા જ ઓળખ રહી હવે દેખવી.
 કરુણ કથની કહે નયન દુઃખતેજી બન્યાં,
 અનેક જખમો સહી હૃદય જે ન રીઠું થયું
 થયું વધુ દયામણું હબકમાં હીરાની હવે.
 ગણાય કરખી તણો ઉજમ તો વળી ઉત્તમ
 છતાં ન ભરાયું મળે ઉદર પૂરવા પૂરતું.
 નસીબ-પુરુષાર્થનો સુભગ મેળ ખેતી વિષે,

કરખી-કૃષિ, ખેતી

ઉજમ-ઉદમ

ન મહેનત ઊગે, ન
દાણો ફળે; એમ બંને
ઠેકાણે 'ન' લેવો

છતાં વિધિ રૂઠે, મહેનત ઊગે ન દાણો ફળે,
પિતા જગતનો ગણાય, જગતાતની આ દશા!
ન શેઠ ઉપરી વડીલ, પણ એક દેવી કૃપા
તાણી સૂરજ તાપ ટાઢ વરસાદની શક્તિઓ
વસે કુદરતે, અમીનજરમાં સુખી રોટલો.
પરંતુ કદી એ રૂઠે, ધરતીમાત રીસાય, તો
જીવો જમ સમા ધસે જમીનદાર નાણાવટી
બધાય ધન ધીરનાર વણિકો લઈ ચોપડા,
ન હોય જમરાજના હજીરિયા! મહા કોધથી
દયાં, સહજ બુદ્ધિ કે નમનતાઈ છાંડી બંધી,
કરે વસુલ મહેસુલો મનગમી કરે માગણી.
૮૮૦ પૂરી ખતવણી તણાં ન સરિયામ કે પુસ્તકો,
બંધી ગણતરી થતી ફક્ત ત્યાં નવાબી જીભે;
બંધે રતન કેમ એ જીલમકોરડેથી કદી?
અરે, દુઃખપરંપરા—દુઃખ તણા ભૂંડા કુંગરા
હજી રતનને શિરે કંઈક જે હશે બાકીમાં
પડ્યા ફરી ફરી અને રતન સર્વ સહેતી જતી:
દુકાળ વસમો દીસે, વરસચિહ્ન માઠાં થતાં
અને રતન—ખેતરે વગર ખાતરે—મહેનતે
પૂરી ન વળી દેખરેખ પછી પાક શું ઊતરે?

ગમે ત્યમ કરી હવે જીવન-રોજી કાઢતી;
 ૬૧૦ અને સહજ સાંજ થાય ધૃતદીવડો પ્રજ્જવલી,
 જરા ધૂજતી રેખશું ધૂજતી પાંપણો મેળવી
 નમાવી મુખને કરી ઉભય હાથની અંજલિ
 કંઈક મનશાંતિ માટ કથળેલ એ પ્રાર્થતી.
 નિહાળી મુખજ્યોતિ એ દીપશિખા ઠરી ઊજળું
 કરે વદન; ને ઊડા હૃદયશ્વાસઉચ્છ્વાસમાં
 શિવાલય તણી ત્યહીં ટણણુ ઘંટડીઓ ભળે;
 કરે સજળ નેત્રથી નજર ખડાર ખારી થકી
 ત્યહીં નયનખિન્દુને સૂરજ ડૂબતાં લોંચમાં.
 અનંત ઘટમાળની પળકળા સમી રાત્રિમાં

૬૨૦ તરુવર ગૂંથેલ શ્યામ ટપકી સમી ધાળળી
 નીચે ધગધગેલ થાય કંઈ શાંત જ્યારે ધરા,
 ધરા ઉર પરે રહે પવન મન્દ મૂર્છા મહીં,
 વિશાળ મધરાતમાં ઝૂમતાં નલે વાદળાં
 તણા અધિક ભારથી સળવળે ન એકે ખૂણે,
 અને ભયભરી નિઃશબ્દ મરણાંત શી શાંતિમાં
 અચાનક સુણાય ક્યાં પવન હેડકી ખાય તે
 રહે ધૂજવતો વળી કંઈક ધાળળી છેડલો,
 શમેલ ડુસકે અચાનક જ દુઃખ-નિદ્રા હરે,

તપેલી પૃથ્વી ઉપર
 તરુવરનો જાંયડો, એ
 ઉપર પવન મૂર્છામાં
 પડેલો, તે ઉપર વા-
 દળાંનો ભાર; એવામાં
 ક્યાંક કોઈ ખૂણે એ
 પવન સળવળે—એ
 હેડકી ખાય, ઠચકિ-

અને રતનચીસ ને પવનહેડકી યે ભળી
ભયંકર ઘડે ત્યહી હુબક ગૂઢ યે શાંતિમાં.

યું ખાય; એ અવાજ
સાથેજ હસકાં રમીને
આવેલી ભરજીંઘ-
માંથી હબકીને રતન
ભગતી.

પ્રભાત ઝળક્યું અને નીરસ પત્ર આવ્યો વળી !

પડ્યો છ પરસાળમાં, ફકત માગણી જેટલા

લખેલ વળી શબ્દ યે, ખખર જાતની કે પૂછ્યું

નથી રતન ખેંચે તું કુશળ કે સુખી કે દુઃખી !

અને રતનની દગે પ્રથમ અક્ષરો ઓળખ્યા,

અહો ! શું ઉછળે હૃદયે અતીવ ભાવ આનંદના !

ખરે શું વરદાન હોય નહિ દેવલોકે ધર્યું !

ભણે : 'કંઈ મળે કની સુખદ જો સમાચાર તો

જઈ સકળ ગામને શરમમાં ડુબાડી દઉં

ફડા ખખરથી; અરે ! નિજ લખેલ હસ્તાક્ષરો

૬૪૦

ખતાવી દઉં ને કહું બહુ અસત્ય વાતો તમે

કરી છ મુજ ભાઈની, પણ જુઓ શું પોતે લખે ?'

ઉરે કંઈકના દહંત શબ્દો હવે ઠારવા

અનેક ઘડભાંજ જુદા મનક્ષેત્રમાં છે મગ્યાં.

પરંતુ જડ ખોલ યે નજરમાં પડ્યા શલ્ય શા,

મનોરમ રચેલ સૃષ્ટિ જલબુદ્ધિબુદ્ધો શી ત્રુટી,

ગઈ નજર અંખવાઈ વળી બુદ્ધિ ભોંટી પડી,

ત્રેપત

મનુષ્ય અતિ રાંકડો, અફળ કલ્પના શી કરે?

ઇતરડી-ઢોરના શરીરે

વળગતાં જંતુ

ચાર-ચારે

તરપલાં-હુળાં ૯૯૦

ઢાળલાં-ઢોર

થમણી-એકઠી ૬-

રેલી બચત

ભર્યાં ઇતરડી થકી શરીર ભેંસ ને ગાયનાં,
મળે જલણ માટ એક નહિ કુંઠિયું લાકડું,
મળે ન કંઈ ચાર, ને તરપલાં થતાં ઢાળલાં,
હતી થમણી જેટલી સકળ એટલી વાપરી;
કૃપા! વિધિકૃપા! થવું નહિ જ ફૂર આવું ઘટે.
ભલે નચવળે કદી તપવળે મહા વ્યાધિમાં,
પૂરી તિમિર જાળમાં, સખત ઘા ઊંડા અંગમાં
દઈ તરફડાવળે, મનગમ્યાં દુઃખોથી કદી
મનુષ્યજીવ રૂંધળે, મરમ વીંધળે રે ફૂંળા,
પરંતુ કદી ના દઈ સહજ આશ ને છેદતી.
૬. ✓ કરે ગડગડાટ મેઘ ગગને રહી એટલા
પ્રચંડ સૂસવાટથી, તિમિરને ય જહેકાવવા
૧૦૦૦ જતી સંરળ વાદળી સહજમાં ધૂમી તાંડવે
ભયાનક અઘોર યુદ્ધ મચવી રહે વ્યોમમાં,
કરી કડકડાટ કોઈ ગિરિશૃંગ ઉચ્છેદવા
ધસે તુમુલથી રચે પ્રલય માટ તૈયારીઓ;
ભયાનક મનોદશા રતનની થતી એહવી
વિચારભ્રમણા મહીં, કદીક તો વળી કારમી.

કચ્છન

અને ધરતીકંપશા હૃદયમાં થતા ત્રાટકો,
છતાં રતન રાંકડી અજબ દિવ્ય શક્તિ ધરી
સહે, વિવિધ કાર્યમાં મન પ્રસન્ન રાખી મથે;
ન શું સકળ ધર્મમાં સહનધર્મ સૌથી વડો?
અને રતન માટ તો સમય તે વળી કેહવો? ૧૦૧૦

વધે દુઃખપરંપરા અવધ અંત જાણે નહિ.
વધ્યો જીલમ, ને મહેસુલતાણી વધી માગણી,
મેરેલ કૃષિકાર પાસ વીંટળાય દાવાનળ.

રહ્યા ગભાણમાં હતો બળદ એકલો વેચવો,
અને ન રહી ભેંસ એક પણ પોષવા દૂધથી.

ગભાણ-ગમાણ; બ-
ળદ રાખવાની જગા.

હવે અવધ જે હતી સહનશીલતાની ખૂટી,
પડી રતન ખાટલે, ન રહી શક્તિ ઊભી થવા.

પડોશ-ઉપકાર કે અવરની પરાઈ દયા

પરે જીવન જીવવું, રતનને ખૂંચે એટલું.

પરંતુ હજી આશ કે કદીક ભાઈ ત્યાં સુધરી ૧૦૨૦

રળી ધન કમાઈને જમીન છોડવી દે કદી.

અનેક ગતકાળનાં સ્મરણ તો દુભાવી હવે

દમી રતનને સદા પળપળે રહે ખાળતાં.

બધાં સ્મરણો મથે રતન ભૂલવા સર્વદા,

પરંતુ ન ભૂલાય એ હૃદયકોતર્યાં યુદ્ધિથી.

એ ઢગમાં તો કટ-
કટલી અને કવીકવી
વરતુઓ, દરેકને ખ-
પની,—એકલા મનુ-
ષ્યને જ ખપની
નહિ, પણ પંખી, જ-
નાવરો સૌને કામની.

—અને હિજરતે જતો કૃષિક ત્યાગની મૂર્તિ શો.
ત્યજી વતનને, ત્યજી સકળ જે હતું એહતું.
કર્યો ઢગ બળે મહેનત તણો, મહા આશનો,
અનેક દિનરાતની કઠણ તાપ ને ટાઢમાં
કરેલ મજૂરી તણો, તણખલાં તણાં ઓઢણાં
તંજે તડતડે સૂકી ફરતી વાડ કાંટા તણી,
બળે કુંપળ શો લીલો વરસનો બધો પાક ને
બળે ધરતી માત શી જગતમાવડી ગાયનાં—
ભૂખ્યાં બળદભેંસના—ચકલીનાં ચ દાણોદુણી,
કઠેરી છત થાંભલા કંઈકે પંખી માળા તણાં
બળે; સકળ સંઘરો, ફરજચુસ્ત એકીટશે
જુએ નીડર એકલો પરમ યજ્ઞ આહૂતિનો
જુએ કૃષિક, એમ સર્વ રમરણો તણી આગની
ચિતા ભડભડે જુએ રતન રાંકડી એકલી.
૧૦૪૦ અને જગતમોહ સ્વાર્થ મમતા બધું છાંડતી
બધા ચ ગતકાળની નજર સંસુખે રાખ તે
જુએ મનદગે, ડગે ન દિલ દેખતાં એ હવે.
‘બધું વિધિવિધાન એ, મનુજ શું કરે એકલો?’
ગણી વિભુવિચારમાં મન પરોવતી શાંતિથી.

પરંતુ કવિ કોકના અમરખોલ છે, સાંભરે:
 ૧૧ 'સદા ઝમકશે મહાતિમિરની પછી રોશની.'
 અને રતનને હતી મધુર વીરડી સાગરે.
 પકોશ ફળિયું ખરાબર સમાંતરે, પાછલી
 દિશા મહીં જતું, ઢળેલ ઘરછાપરીઓ મધે
 વિશાળ, પણ ધૂળ ઢોરથકી અલ્પ ખુંદાયલી ૧૦૫૦
 રહે, જરી ખૂણે રહ્યું, બહુ ન લોકની આવજા.
 ત્યહીં રતનની સહી, સખી ગણો, ગણો જે ગમે,
 મણિ ફકત એકલી: નજીકના રહ્યા ગામથી
 અહીં વરસ ચારથી કટમ એક આવી વસ્યું.
 મણિ પછી ન કોઈ; ભાઈ ત્રણચાર કે એટલાં
 જીવ્યા વરસ, ને રહ્યાં ત્રણ-કુટુંબ માળાપતું.
 હતી જમીન તો ખરી, પણ અધિક તો રોકડું;
 વળી કંઈક દાગીના. જીવ હતો જરી ઠીક તે
 થકી રતનની પછાત ઘર એક લીધું ત્યહીં.
 (કહેછ સહુ લોક: 'ત્યાં જીલમ કાળ ને રાજ્યના ૧૦૬૦
 અસહ્ય વસમા થતાં હિજરતે ગયા, ગામને
 ત્યજી, ક્યહીંક્યહીં વસ્યા, કરી કરી શરૂ નિદગી.)
 ઘડીક નવરાશની સમય ગાળવા, ખોલવા
 ભર્યું હૃદય, એ અહીં રતન સંમુખે બેસતી.

જતાં વખત એમ એ સહીપાણું દેઢાવી રહ્યાં.
 વયે અનુભવે વળી રતન કૈંક મોટી ખરી.
 અને રતન જે ઘડી ઉરવરાળ કાઢે જાડી
 અનેક વરસો થકી હૃદયમાં ખૂણે સંઘરી
 —અનેક સૂકવેલ ને ભરી મૂકેલ છાના ખૂણે
 ૧૦૭૦ બળે, ગરભમાં પરંતુ શરૂઆતમાં રે ધૂમો
 કરી નયન લાલઅંધ ગુંગામણે બાળતો
 ખરે હુઃખદ એટલી સકળ કાળની વેદના—
 સૂણી, અનુભવે ન હોય નિજ હુઃખ પોતે ખમ્યું!
 દયાર્દ્ર થઈને મણિ હુઃખદ વાત સૌ સાંભળે,
 દ્રવે, બિચરતી રહે: ‘અરર હુઃખના કુંગરો
 હવે ઉમગવા રહ્યા અધિક આ થકી શા હવે?’
 ખૂણે કદીક હામ તો રતનને દીણે સાંત્વના.
 નિઃસંશય સુમિત્ર એ, હૃદયવેદના અન્યની
 સહે નિજ ગાણી, વળી અધિક એ થકી શું કરે ?

૧૦૮૦ અને વતનની બધી સ્મૃતિવિહોણ હીરો હવે
 ભૂલ્યો રતનને વળી રતનનો પિતા ક્યાં પછી ?
 ગયો વતનને ત્યજી વતન કાજ જેનો પિતા
 અને વતન કાજ એ વતનત્યાગનારે ધને

વ્યથા શું હૃદયે હશે અનુભવી ઊંડેરી મહા ?
 જમીન મહીં જે ઊંડા હળ થકી પડ્યા આસ શા—
 દિલે ઉઝરડા પડ્યા, અકથ વેદના કેટલી !
 રહે નિજ જમીન વારિ થકી નિત્ય ભીંજાયલા
 સદા સતત ખૂંદનાર નિજ મટ્ટીને ત્યાગતાં
 સશક્ત પગમાં કયું બલ હશે ભલું એટલું ?
 મનોબલ કયું ? વિરાગ દહ ત્યાગની ભાવના ! ૧૦૯૦
 ન એક જલધૂંટકો તરસદગ્ધ પીવા રહ્યો,
 ગયો ઘર ત્યજી અનંત વિધિકાળના બહેણમાં;
 મહોદધિઉરે ફરી, દિગદિગન્તના વાયરા
 સહી, કઠિન સંકટો, જલ વિશાળ ખેડી ખમ્મી,
 કસાયલ વહાણ કોક અણુચિત્તવ્યું એકલું
 સમુદ્રઉદરે ડૂબે, સ્મરણથી સર્વો રે ધનો.
 અને વતન શું વળી, ઘરકુટુંબ ચિંતા કરી
 નહિ જ નિજ પુત્રને—અધિક એ થકી ગર્વથી
 સુસાદર જતો ન કોઈ નિજ માર્ગના કંટકો
 ખસેડી દૂર ફેંકતો—સ્મરણશલ્ય આઘાં કરે. ૧૧૦૦
 અને વરસ ચારથી વિવિધ જ્ઞાનનાં પોટલાં
 અનેક રકમે ખરીદ કરી ખાંધતો હીરલો.
 બધી રકમ એટલે નિજ કુટુંબ નિર્વાહ એ.

નહિ ગ્રહણ થાય ખુદ્ધિ થકી ભાર એ સર્વનો,
 અને હૃદય તો થતું અધિક રક્તસંશોષણે
 અધિક જડ, ને દિલે ન રહ્યું મૂળ સંસ્કારનું.
 (જરી ય નવ સાંપડયો શુચિ અમૂલ્ય વિદ્યારસ,
 અલભ્ય રસસ્નાનનો પૂરમ દહાવ ક્યાંથી મળે?
 કરી હૃદયખુદ્ધિને ચમલ મિત્ર શાં એકઠાં
 અનંત સહકારથી, તપ થકી, પિપાસા થકી,
 અને વિનયથી કદી અમર જ્યોતિને અંખવા
 કર્યો દઢ પ્રયાસ હોય દિન એક ના સાંભરે.
 ન સાન, તલસાટ, સત્ય, જરી આશ ના શ્રેયની,
 સ્વતંત્ર નહિ, ન શાંતિ સુખ, કે નિજનન્દની
 થઈ ન જરી અંખનાઃ અસલનું શુભાવી બન્યો
 મનોબલ અને વળી હૃદયભાવના શૂન્ય એ;
 રહસ્યવિણ કુંક એ ભિચરતો બધું ઓપથી,
 ન ભાન નિજ જાતનું, અટપટા લવારા કરે.
 નિશાન વિણ જીવલું, દિવસ દીર્ઘ લાગે કદી,
 કદી દિવસમાં અનેક ઘડલાંજ ને ધાંધલ,
 જલું ચપટીમાં કશે, પવનવેગથી આવલું
 અને ગયું રહી વળી, અગ્ર રોશની આગમા
 પતંગવત નિત્ય પાંખ ફફડાવતાં દોડલું,

ધમાધમ થતાં પૂરી શ્રમિત થાવું, કંટાળવું.
 પ્રસંગ કડવા ફૂડા અનુભવે ઉતારી વળી
 હતી નજરમાં ઠરી કંઈક કાળથી જે ભૂંડી
 જૂની સરપકાંચળી—વિષમ મોહની મોહિની;
 શીખ્યો અનુભવે ઘણા કઠિન પાઠ સંસારના,
 મળે દિલસરું ન કોઈ સહુ સ્વાર્થનાં એ સગાં
 અને પળપળે વધી દિશદિશે નિરાશા બધે. ૧૧૪૦
 ખૂટતું ખરચ એટલે નથી મળત, બળી જિંદગી,
 મિનજ જરીમાં તપે, સહજમાં ચડે ચીડ ને
 વળી રકમ આવતી ચ અટકી ગઈ એટલે,
 વિશાળ ભ્રમણા ભમી પથિક કોક એકાંતમાં
 અનેક અવલોકનો દગવિહારમાં વિસ્તર્યા
 બધાં મન વિષે સમગ્ર રચના મહીં સાંકળી
 નિરૂપણ કરે, વળી મનન કલ્પનાપાંખથી
 ભમે, ભ્રમણચક્રેખ નિજ મસ્તકે વિસ્તરે,
 મુસાફર સમાન એમ ભ્રમણાતણી ભૂમિકા
 અનેક ઘડલાંજ દોર સહુ ખૂટતાં એટલે ૧૧૫૦
 બધી ભ્રમણુન્નળની ગૂંચવણી તણું કોકડાં
 રહ્યાં મન વિષે હવે મૂંઝવતાં વધારે બધાં.
 અસાહ્ય, નિરૂપાય, હાય મનમાં જતાં સોંસરી
 ત્રેસઠ

હીરાને જ કંઈ ન સૂઝે
તો હું તે શી રીતે
કહી શકું ?

રહ્યા તિમિરના થરો મનવિચારને આવરી,
સૂઝે ન કંઈ માર્ગ રે, અવદશા થઈ, શું કહું ?
સૂઝે ન કંઈ તો ચીરાય પટ કેમ અંધારના ?

ગુલાબ સમ સન્ધિકા મધુર દષ્ટિમર્યાદના
 મનોરમ ખૂણે હજી જલ તરંગમાં નાચતી,
 અચાનક સર્વો ધીમે પટલ શ્યામ નૈરાશ્યનો.
 નિશાબ્રમણમાં ભમી ભુલભુલામણીમાં વળે,
 ન તેજ તણી રેખ ક્યાંય નજરે પડે, એટલે
 વધે બળતરા દિલે ચણચણાટ સંતાપ ને
 દિલે થથરતો અજાણ ભયપીંજરે પંખી શો.
 અને શરમ આવરી જીવનને રહે બોધતી
 સુબોધ, ઉપદેશ, જે ગુરુ થકી કદી ના મળ્યો.
 સનાતન સલાવથી પ્રકૃતિ ગોદમાં લે ઘડી
 જરી સૂચવવા, જરી જગવવા, વળી એકદા
 ધરે નવીન રોશની પથ ભૂલેલને ચેતવે.
 અને ભ્રમણમાં ભૂલ્યો મન ધરે ન એ ચેતના
 પછી રજાતો મૂકે, અકરમી પડે આખડે.
 નિશાચર સમાં અનેક ભમતાં ભૂડાં ભૂતડાં
 ભમી મન ભમાવતાં, તિમિરના થરો એટલા
 ઉરે દિવસ રાત—રાત દિન ના જતો રે કરે.
 ઊડે હૃદયમાં હશે કંઈક પુણ્ય સંસ્કારનું
 રહેલ નસમૂળ ક્યાંક વળી, એટલે તે સમે
 પાંસક

૧૧૬૦

એક વખત તો પ્રકૃતિ
 પોતાના બાળકને બ-
 ચાવવા દયાળુ બને
 છે, એક ચેતવણી
 આપે છે.

કાઈ પ્રવાસી હિમા-
લય ઉપર ખરક-પગ-
ચાર સુધી ચઢી શિ-
ખરો નિહાળતો ઊભો
હોય ત્યાં, નાખેલી
છાવણી તરફ એકા-
એક અચાનક ખરક-
નો પહાડ તૂટી અ-
સંખ્ય કણિકાઓની
નદી ધસી આવે
તેમ...

૧૧૯૦

ધનો, વતન ને સ્મરી રતન, વૃદ્ધ ભાણો સ્મર્યો.
અને પથિક શ્રાન્ત કેા પથમરોડ ખૂંદી ઊંચે
અનન્ત અવકાશમાં, ગિરિપ્રદેશના પાદરે
નચિત મનથી નભે શિખર સૌ નિશાઆવર્યાં
જીએ નીરવ શાંતિમાં, હિમસમાધિ લીલા બધી,
અને હિમપ્રપાત શ્વેત ગિરિશૃંગથી તૂટતા
વિરાટ હિમવજ્ર ભીષણ ધરી મહાવેગથી
અસંખ્ય કણિકાગણો, ધુમસ સીકરો ગર્જતાં,
પ્રચંડકવનિ ઘોઘ સાથ સરતાં ધસી આવતાં
અચાનક નિવાસસ્થાન પર, એમ સૌ સંસ્મૃતિ
થકી સ્મરણ બાલ્યનાં, રતનનાં, રૂડી ભોમનાં
અસંખ્ય સરૂપે બધાં, પ્રખર વાયુવેગે ધસે,
હૂંપે સકળ વર્તમાન, ગત કાળ આખો ધરે
નવું જ વળી રૂપ, ને હૃદય ભીંજવે પ્રેમથી.
થયો ગળગળો, દ્યાર્દ્ર, પળમાં થયું જ્ઞાન ને
ધરી તણખતું બચ્યો કુદરતે દીધું એટલું,
ભૂલ્યો વય, ભૂલ્યો ભણ્યું, મન મૂકી રડ્યો એકલો,
કરુણ સ્વરમાં હૂંમો પીગળતાં વળે ધૂસકાં.

હતો સકળ ગામને મસ્તકે
 ઢળ્યો દિનકરે લીધો ઊંચકી શ્યામલો ખોચલો
 અને ફરફરી બધે રહી સુવર્ણ કેશાવલિ.
 હજી ઊગમણું પૂરું નવ થયું પણે પાધરે
 ત્યહીં ચખૂતરા થકી સહજ ઢૂંકડે એકલો
 વિચારપગથી પરે અતિ ઉતાવળે ચાલતો,
 કઢાળ જૂનું આવતાં, જીકરથી ચઢીને પડ્યા,
 ચિતાળ પર સહેજ એ શ્રમ ઉતારવા ખેસતાં,
 જુએ અધિક હોંસથી મધુર ખેડોરની લાલિમા,
 ગઢાણ હરિયાળું આ, તરુવરો ગૂંથે ગોઠડી,
 સુવાસિત ઝંકોળથી નીંદરતાં હજી ખેતરો,
 વનસ્પતિ સમી મળી વળી જીવન્ત સંજીવની,
 જૂની સ્મૃતિ જગાવી જોળખ કરે ફરી જીવતી.
 અને રતન! જો! હૃદયે રતન નામ પોકારતો
 હતો શ્રમિત તો ય, પાંખ ધરી, વેગથી હીરલો

હીરોસ્તો.

કઢાળ-જીંડું, ખોડી-
 બાકું

ચિતાળ-ચીરેલા લા-
 કડાનો કકડો

ગઢાણ-જ્યાં એકલું
 ઘાસ થતું હોય એવી
 જગ્યા

ઝંકોળ-ઝંકોર, પવન-
 નો ફરફરાટ

જતો ઘર ભણી, વધે ધડક, ખીક શંકા હૃદયે.
 હતી પ્રસરતી પ્રભાત કિરણાવલિ પાદરે
 અને કિરણ એકએક મરુભોમ સંજીવની
 બની સરજતા જૂની નયનક્ષેત્રમાં મોહની
 અનેક, પળવારમાં સ્મૃતિકુવાર ફૂટી રહે,
 સડસઠ

૧૨૧૦

સ્કુરે લસલસન્ત નેત્ર રસબહાલથી નીતર્યા,
 સ્કુરે રમત બાલ્યની, મધુર મોર ટૂંકોકારના
 સ્કુરે સ્મરણ, કંઠગીત, ડચકાર શબ્દો જૂના,
 સ્કુરે અજય હુર્ગ જે રમતમાં રચ્યા ને તૂટ્યા,
 સ્કુરે રતન સાથ સૌ વરસ હાથ ગૂંથી ભસ્મ્યાં,
 ધરા વીજત્વરા થકી નવનવાં ધરે દર્શનો,
 ૧૨૨૦ કિશોર કિકિયારીઓ, કપટથી કદી છેતરી,
 સ્કુરે રમત ચિત્રમાં રતન સાથ પોતે જીત્યો
 સુણે રતનનાં અનંત ખૂમરાણુ હેતેભર્યાં.

જ્યહીં અસલ ચોતરો, વડ તળે લયો ઠંડકે
 નિરંજન ધૂની ત્યહીં કંઈક કાળથી એકલો
 અચાનક રહ્યો જઈ નિજ જમાવી ત્યાં આસન.
 ઉષા-અરુણદર્શનો કરી પરોઢના ખહોરથી
 ધરી મન વિષે મહા ગહનગૂઢ કે ભાવના
 સદા સતત ઘોળતો હૃદયમાં સદા ચિતવે
 અનેક હિત દેશનાં, સકળ માનવી આત્મનાં,
 ૧૨૩૦ થઈ નિજનિમગ્ન એ કંઈ રહસ્યને તારવે,
 રહસ્ય સમીસાંજના કંઈક લોકને શીખવે.
 સમાધિ જિતરે પછી મધુર સૂરથી ભૈરવી,
 અડસક

કદી ભજનધૂન, કે ગઝલ એકતારા મહીં
 અનેક પ્રભુલક્ષ્મી, પ્રથમ પહોરની નોખતો
 સમી ગજવતી દિશા જગવતી કંઈ મંદને
 પ્રચંડ લલકારતો, મધુર રાગ પહોડી ઊંડો.
 સ્વરોદય થતાં થતો પૂરવ માંડી સૂર્યોદય,
 દઈ સલિલઅંજલિ નમન ઉચ્ચરે પૂજતો
 ધરે મન મહીં પવિત્ર હરિ ઈ તણો મંત્ર ત્યાં.
 સમાધિ વડની અનંત મહીં જોગીઓ આત્મ શો,
 અડાવી નિજ પ્રાણને મનન સચ્ચિદાનંદનું
 કરી વિચરતો સદૈવ પરબ્રહ્મની શોધમાં;
 પરોઠ વિકસી જતાં ઊતરતો ધૂની ધ્યાનથી,
 રહેલ જીવ અંતરે વિકસતો રહે યોગમ
 અને દિવસતેજ સાથ પથરાય આકર્ષણ
 જટાધર ધૂની તણું, પ્રબળ આત્મની જ્યોતનું;
 અને પથિક સર્વને નિજ સમીપ આમંતરે.

વડની સમાધિમાં એ
 ધૂની જાણે વડને
 આત્મા નહોય! તે
 પોતાનો પ્રાણ સ-
 ચ્ચિદાનંદની શોધ-
 માં...

ઉરે અકથ પ્રેરણા સળવળી રહી એટલે
 થતાં હૃદયમાંડી ક્યાંક કંઈ ગૂઢ સંવેદના,
 ઉતાવળ ઘણી છતાં વડ ભણી વળ્યો હીરલો; ૧૨૫૦
 અને શિર ધર્તુ ધૂની ચરણમાં જઈ, ને ઊભો.
 અગણોતર

ધૂની-હૃદયમાંહી સ્પંદન થયું વળી એ સમે,
કરી પલક નેત્ર બંધ મનચક્ષુ ખોલી જુએ
અનંત ભૂતકાળનાં પડળ વેધતી દૃષ્ટિથી
વિચિત્ર વિધિયોગ ને પ્રબળ ભાવિની અંખના.

કદાચિત ધૂનીહૃદે—ધરતી માતના ગર્ભમાં
થતા ધરણીકંપના સમયમાં થતા ત્રાટકા,
પ્રચંડ દવવેદના, અગનશોભ કે મન્યન
સમી દુઃખવ્યથા;—ન વા કંઈજ હોય એ અંતરે,
કદાપિ શમાણું ન હોય દુઃખનું જરી ધૂનીને,
—વિરાગમય કલ્પના ફક્ત સત્ય એ તારવે—
પરંતુ વદને તરી મધુર હાસ્ય ઉદલાસની
સુકોમળ પ્રભા, મહોદધિ પટે શીળી ચાંદની
સમી પ્રસરતી ઠરી, વચન ભાવવાહી સર્ચી
સુકંઠ થકી એ બનેલ નવનીત હૈયા થકી:
‘અહો અહીં પધારવું ક્યહીં થકી થયું આજ તો?
અહીં વતન સાંભર્યું પ્રભુકૃપા થકી શું હવે?
તું તો છું તનદીકરો બચતનો ધનાનો કની?
જીવાન વયનો છતાં શરીરનો બની દૂદળો,
૧૨૭૦ મહાનગરથી પધારછ ભણીગણી ભાઈ તું?
પરંતુ કરી તે કદી વતન-ભોમ ચિંતા જરી?

સિત્તેર

કાણ જાણે, ધૂનીના
હૃદયમાં શું થયું તે
—તે તો જેની ક-
લ્પનાશક્તિ વિશુદ્ધ
હોય તે જ એ સત્ય
પારખી શકે.

મનુષ્ય નિજ પંડમાં વતન-માટી-ખંધાયલો,
 ઉમંગ થકી લોમને નમન એક મૂંગું ન દે,
 ન વા મન મહીં કદી સ્મરણ એક મીકું ધરે,
 ખરે જગ વિષે થયો અધમ જન્મ એનો નકી,
 અહીં રતનની દશા મનથકી વિચારી કદી?
 કરી જીવન વૈતરું તુજ મસે ખીચારી સદા
 જીવેછ તુજ માટ એક ધરી હોંશ જે એટલી:
 જશે સમય ને ભણી ધરભણી વળી ભાઈ એ
 જમીન કુળની જૂની ફળવતી ફરી એ કરી ૧૨૮૦
 નવા ઉજમથી, નવા અનુભવે, નવા જ્ઞાનથી,
 જીવાન બળથી નકી, કસ નવીન દેશે હજી;
 અને સકળ ગામમાં અસલ શાખ ને નામના
 સજીવન કરી નવેસર વધારશે કીર્તિને.
 જમીન ગિરવાયલી હજી ચ ભાઈ તું છોડવે
 રહી ધનિકચોપડે વરસ ચાર ખંધાયલી.
 સ્મર્યોંછ કદી એ તને જીવન માંહી તારો પિતા
 ગયો વતન કાજ જે વતનને ત્યજી સર્વને?
 ભલે તું ભૂલજે પિતા, પણ ભૂલીશ ના ખડેનને;
 કરે દિવસ વૈતરાં સતત રાત ઉબગરા, ૧૨૯૦
 સદૈવ તુજ માટ જે પ્રથમ ખડોરમાં પ્રાર્થતી,
 અકાતેર

॥ હજીય ઘરદીવડી ઘર વિષે પ્રસારે પ્રભા;
 શિખા અચલને કંઈ ધૂળવવા ચઢ્યા વાયરા,
 છતાં સરલ તેજથી અતિ વિશુદ્ધ ને નિર્મળી
 હજી પ્રજળતી રહીછ; જઈ દોડ ઉતાવળે,
 પડીછ તુજ નામ એક રટતી ઘરે ખાટલે,
 અને ચરણમાં નમાવ શિર તાહરે એહનાં;
 જ્યહીં રતન શો પવિત્ર અવતાર દેવી તણો,
 નહિ ઘર ગણાય એ,—અતિ પવિત્ર એ મંદિરે

૧૩૦૦ કરેલ તુજ પાપનું કર હજીય તું પ્રાર્થિત.
 નિહાળ જઈને દશા, કર વિચાર કર્તવ્યનો,
 ઉગાર દૂખળી થતી પરગીરે પડી ભોમને
 મનોખળ થકી, કળે, પગળળે, રૂકું જ્ઞાન જે
 મળેલ સહુથી હવે પળઘડી ગુમાવ્યા વિના:
 ॥ અશક્ય બધું ચે ફળેછ દઢ એક સંકલ્પથી. ॥

કઠોર વચનો, પરંતુ મૃદુ ભાવ—સદ્ભાવથી,
 વિના હૃદયક્ષોભ સર્વ કથની કહી શાંતિથી.
 ભળેલ, વીંટળી વળેલ કંઈ ગામ—જિજ્ઞાસુઓ,
 વળી ભગતલોક સર્વ પીગળી જીએ, આંસુડાં
 ૧૩૧૦ વહે વહન, તે પછી વચન સાંત્વનાથે કહે.

અનેક નરનાર ગામ થકી જે જતાં આવતાં
 બાતેર

તાણું વડ નીચે મળ્યું ત્યહીં પ્રભાતસંમેલન,
 અને નિજ કુટુંબનો શુભ થએલ કેા પોતીકેા
 અચાનક મળ્યો ન હોય સહુએ ગણ્યો હીરલો.
 દ્યાર્દ્ર થઈને જુએ, હૃદયથી કરે સ્વાગત,
 કંઈક વળી વૃદ્ધ તે ‘અહીં ધનો ન પાછો ફર્યો
 ભલે, પણ ઘણુંય એક વળી આટલો દીકરો
 ફર્યોછ ઘર એટલી પ્રભુકૃપા ન ઓછી ગણો.’
 અને કંઈક તો ફૂદે જઈ વધામણી ટે’લવા
 પછે રતનઆંગણે, તરત થોભતા હાકલે
 નિરંજન તણી: કહે, ‘રતનને મળે હીરલો
 અચાનક ભલે; અને ન આશ્ચર્યિતવ્યો એ અહીં
 વહ્યોછ વળી ધારતા, રતનના દિલે પ્રેરણા
 પરોઢ થકી હેતનૃત્ય કરી ભાવિ સંકોરતી
 રહીછ શુભ વાતની; રતન પાસ હીરો ભલે
 જતો પ્રથમ એ જ ઠીક, નહિ દોડતા કેા ત્યહીં.
 અને શું મગદ્દર કે ધૂની વિરુદ્ધ કેા આચરે?

૧૩૨૦

ધૂનીનું કહેવું તો એવું
 થયું કે કાઈએ ત્યાં
 દોડયાદોડયા જવા-
 ની જરૂર નથી; ભલે
 એ બે અચાનક જ
 મળે; અથવા રતનને
 પરોઢમાં જ પ્રેરણા
 થઈ ગઈ છે, જે હીરો
 પાછો ફરે છે, એવું

સૂચ્યું.

૨૦-૧૧-૨૩

૨૦-૧૧-૨૩

ઉપા ગગનથી જતી કનકછાંટણાં છાંટતી,
 અગોચર ગિરાજતી મૃદુલ વાદળી આસને,
 પીયૂષ વરસ્યું અને નયનની કટોરી થકી
 તોતેર

૧૩૩૦

અને ત્યાં રતન ઊંઘે
 છે. એમાં આસ્વાદ્યું:
 ઉષા વાદળી આસને
 બેસી જતી હતી,—
 છાંટણાં છાંટતી,—
 એમાંથી અમૃત આ-
 ખમાં પડતાં. બીજ,
 ત્રીજ, ચોથ ને પૂનમ,
 અને પાંચો વદનો
 ચન્દ્રમા, એમ કમાન-
 માં સેતુ સમાન ઊગી
 રહ્યા. એ શશિકળા
 ઉપર હીરા સમેા યુ-
 વાન બીજ ત્રીજ ચો-
 થના ચન્દ્ર પર ડગલું
 મૂકી ચાલતો જ-
 ણાયો. છેક પૂર્ણિમા
 સુધી આવ્યો નો ય
 રતન તો ઊંઘે જ છે.
 અને અહીં હીરોં વેર
 પહોંચી, રતનને ખા-
 ટલે ઢળેલ વદને રૂએ
 છે ત્યારે છેક રતન
 રવપ્રામાંથી ઝળકીને
 ભગે છે . . . . .

ઊગી શશિકળા ઊંઘે, ટશર શી સ્ફુરી વ્યોમમાં;
 વિશાળ અવકાશના દિગદિગાંતને સાધતો^{૧૦}
 પ્રકુલિત કમાનમાં સકળ શ્વેત એ સેતું. શી
 રચાઈ રહી સર્વમાં, મધખીલી રહી પૂર્ણિમા!
 અને શશિકલાતણે પ્રથમ અંશ ના દીસતો,
 પરંતુ બીજ ત્રીજ ચોથ સહુ અંશમાં શોભતી
 અનેકવિધ મૂર્તિઓ અવનવીન રૂપે વસે,
 હસી ઉમળકા બધે અવનિ વ્યોમમાં વેરતી.
 અને ધવલ શુભ્ર સેતુ પર સૌમ્ય ને શાંત કેા
 પ્રભાકિરણનો વણ્યો મુકુટ તારલાથી મઢ્યો,
 યુવાન રૂપવાન નિર્મળ સુસ્વચ્છ હીરા સમેા
 ધરી પ્રતિ પદે પદે નવલ રૂપ ધારી જતો.^{૧૧}
 અને પ્રતિ પદે પદે રસતણાં ખરે બિન્દુડાં
 અમોલ જલ આંસુનાં ટપકતાં બની મૌહિકા.
 અને સકળ ચૌદ લોક પછી પૂર્ણિમા આવતાં
 સરી ન મૃગ કસ્તૂરી!—સલયશૃંગથી ચન્દન!
 ન હોય વરસી સુગંધ, રવ સર્વનો સાથમાં
 —હજી મધુર નીહરે રતન સ્વપ્નના ખેલમાં—
 થતાં ઝળકતી જુએ નયન ના કહ્યું માનતાં,
 ઢળેલ વદને રૂએ, દડદડી વહે આંસુડાં.

ચુમેતેર

મળે ન પગમાં, ન વા કર મહીં, ન વા જીભમાં
 જરી ચ બળ, એમ નેત્ર નીરખી રહ્યાં કારુણી:
 નથી વડિલ વૃદ્ધ એક શિરછત્રનો ખાટલો,
 વિશાળ ઘરમાં મળે અવર કોઈ એકે નહિ;
 વિશાળ ઘર દૂરથી જખમ કાળના દંતથી
 કથા દુઃખભરી અનેક ભિચરી હવે અંતરે
 વિશાળ ઘરની દશા નજર-હૈયું ચીરી રહે.
 રડે સુરત નિત્ય તે, છત ભીંતો રડે થાંભલા,
 પડેલ ખરી ક્યાંક છો, કહીંકના વળ્યા પોપડા,
 બધું સહજમાં ધૂમે મગજ શંકતું વ્યાકુળું, ૧૩૬૦
 પડ્યો રતનખાટલો કકળતો ત્યહીં હીરલો.
 સુવર્ણસપનું સર્થું ઘર તાણું હતું એહનું,
 ચિતા ભડભડે દિલે અગન તાપ સંતાપની,
 રહી સતત ઠારવી શીતળ આંસુના ધોધમાં.
 સુવર્ણસપને દીઠો મુકુટધારી એ હીરલો.
 અહીં ઝળકતી જુએ રતન ખાટલો આંસુથી
 રહે ભીંજવતો પડ્યો, નયન તો હજી શંકતાં.

સમાય નહિ બાથમાં, હૃદયપટે, ખભે કે ક્યહીં,
 ભઠી, વગર બોલથી નયન આંસુડાં લેળવી
 પંચોતેર

૧૩૭૦ વહ્યાં મધુર મીઠડાં, હૃદયથી વહ્યાં હેત, ને
 થઈ જરીકમાં રહ્યાં લઘુવયસ્ક એ બાલુડાં.
 ધીમે રતન ભાઈને કર થકીય પંપાળતી,
 અને ‘રતન! ખેંચે ને, રતન!’ એટલા બોલથી
 છૂટી જીભ જરી કંઈક વરસોથી ખંધાયલી!
 ફરી રૂઢન કારમું, હૃદયમાં ડૂમો પીગળ્યે:
 ‘મને તું કર માફ, ખેંચે ન! બહુ મેં ભૂલો છે કીધી;
 પગે, તુજ પગે પડું.’ અધિક બોલ ક્યાંથી વહે?

હશે શું જગમાં કયહીં ઉદર કેા અભાગી થકી
 હશે અવતરી કદી ભગિનિ, આપીકા ભાઈના
 ૧૩૮૦ અનેક અપરાધ ભૂલ ભૂલીને ન દેતી ક્ષમા?
 થયો ન કદી હોય એમ ગણી કાળનો ભૂતડો,
 ભૂલી, સકળ વાંકને, સખિદિલે નવા બહાલથી,
 ઉરે ન ચચણાટ શોક જરી વેરની વૃત્તિ કે
 નહિ બળતરા, ન રોષ, નહિ રીસ, ગ્રાછાપણું
 —હશે રમતમાં કદી મમત ક્રોધ એણે કર્યો
 કદીક વળી બાલ્યમાં જિદ મહીં ન દીધી ક્ષમા—
 પરંતુ અતિ હોંસથી, ઉર ઉદારથી, લાડથી
 લઈ હરખભેર બાથમહીં ખંધવાને શિરે

ન હોય દહાયાં બિનાં ઉમંગલા તણાં આંસુહાં!
 જગાધ અણુનાપના હૃદયમાં સર્વો હેતની
 અનન્ય પ્રતિમા મહા ભવતપન્નિની એ જગે.
 મહોદધિ ભર્યાં હોડે હૃદયમાં કરી ત્યાં ઘડી
 વહે તયનમાં પ્રણાંત શુચિ તેજની ભિન્નિયા,
 અને મૃદુલ ને પ્રકુલ કુલ-સા મુખે બોલ ને
 લક્ષાત અતિ ભવ્ય જે પરમ ધામ કલ્યાણરૂપ.
 સુધન્ય શુભવાહિની સુલગ સૂતિ નિઃસ્વાર્થની,
 અને પતિતપાવની, હિમ સમી ફૂંકાળી શીંગી
 વહે કર વિષે હિમાદ્રિ ઘડી સિન્ધુ ગંગા સહા
 સહોદર કપાલને પટ ફરી મહા સુદિત દે.
 બધું પળમહીં પત્યું. શમી જતાં બધો ભલરો
 અનેક વરસો તણી વિગત વાત હોંસે કરી;
 અનેક ઘડી સાથ જે વીતકગોઠ ગૂંથી રહ્યાં,
 —તરંગ નવરંગના મુન ઉમંગથી સંઘરી
 અનંત રચી રંગ નિત્ય દિલસંગ જે રાચતો,
 કુરંગ જળરંગ નેત્ર થકી ઝંખતાં દોડતું
 ફેદી દિગદિગાંત, તેમ નિજ મોહનજો દસ્યો
 ભર્યો, ભટકતો નિશાચર સમો, ફૂડા કીટ શો,
 અપંગ, વણુદંગ, જ્યાંહીં મનમકંટે દોરવ્યો—
 સિતોતેર

૧૩૭૦ વહ્યાં મધુર મીઠડાં, હૃદયથી વહ્યાં હેત, ને
 થઈ જરીકમાં રહ્યાં લઘુવયસ્ક એ બાલુડાં.
 ધીમે રતન ભાઈને કર થકીય પંપાળતી,
 અને 'રતન! ખડેન રે, રતન!' એટલા બોલથી
 છૂટી જીભ જરી કંઈકે વરસોથી બંધાયલી!
 ફરી રૂઢન કારમું, હૃદયમાં ડૂબો પીગળ્યે:
 'મને તું કર માફ, ખડેન! બહુ મેં ભૂલો છે કીધી;
 પગે, તુજ પગે પડું.' અધિક બોલ ક્યાંથી વહે?

૧૩૮૦ હશે શું જગમાં કયહીં ઉદર કેા અભાગી થકી
 હશે અવતરી કદી ભગિનિ, આપીકા ભાઈના
 અનેક અપરાધ ભૂલ ભૂલીને ન દેતી ક્ષમા?—
 થયો ન કદી હોય એમ ગણી કાળનો ભૂતડો,
 ભૂલી, સકળ વાંકને, સખિદિલે નવા બહાલથી,
 ઉરે ન અચણાટ શોક જરી વેરની વૃત્તિ કે
 નહિ બળતરા, ન રોષ, નહિ રીસ, આછાપણું
 —હશે રમતમાં કદી મમત ક્રોધ એણે કર્યો
 કદીક વળી બાલ્યમાં જિદ મહીં ન દીધી ક્ષમા—
 પરંતુ અતિ હોંસથી, ઉર ઉદારથી, લાડથી
 લઈ હરખભેર બાથમહીં બંધવાને શિરે

ન હોય દદડયાં ઊનાં ઉમળકા તણાં આંસુડાં!
 અગાધ અણુમાપના હૃદયમાં ભર્યા હેતની
 અનન્ય પ્રતિમા મહા ભવતપસ્વિની એ જગે.
 મહોદધિ ભર્યા ઊંડે હૃદયમાં ઠરી ત્યાં થકી
 વહે નયનમાં પ્રશાંત શુચિ તેજની ઊર્મિઓ,
 અને મૃદુલ ને પ્રકુલ કૂલ શા મુખે બોલ ને
 લલાટ અતિ ભવ્ય જે પરમ ધામ કલ્યાણનું.
 સુધન્ય શુભવાહિની સુભગ મૂર્તિ નિઃસ્વાર્થની,
 અને પતિતપાવની, હિમ સમી હૂંફાળી શીળી
 વહે કર વિષે હિમાદ્રિ થકી સિન્ધુ ગંગા સદા
 સહોદર કપાલને પટ ફરી મહા મુકિત દે.
 બધું પળમહીં પત્યું. શમી જતાં બધો ઊભરો
 અનેક વરસો તણી વિગત વાત હોંસે કરી;
 અનેક ઘડી સાથ બે વીતકગોઠ ગૂંથી રહ્યાં,
 —તરંગ નવરંગના મન ઉમંગથી સંઘરી
 અનંત રચી રંગ નિત્ય દિલસંગ જે રાચતો,
 કુરંગ જળરંગ નેત્ર થકી અંખતાં દોડતું
 ફૂદી દિગદિગંત, તેમ નિજ મોહબળે ફસ્યો
 ભમ્યો, ભટકતો નિશાચર સમો, ફૂડા કીટ શો,
 અપંગ, વણુઢંગ, જ્યાંહીં મનમર્કટે દોરવ્યો—
 સિત્તાતેર

૧૩૯૦

એ પ્રતિમા, એનાં ન-
 યન, મુખ, લલાટ,
 કર...

૧૪૦૦

ગોઠમાં આ બધું
 વીતક કહ્યું.

૧૪૧૦ કહ્યા રતનને બધા લથડતા સ્વરે શોકથી,
 કહ્યા ચચરતે દિલે, કચરતી જીભે ખેલ સૌ.
 અને રતન તો કની ન જરી મેલ કાને ધરે,
 જીએ ટગર મીટથી, હૃદયહેલથી, ગર્વથી
 જીએ વદન ભાઈનું હૃદયના ભર્યા બહાલથી,
 મળ્યો છ મુજ ભાઈ તો, અવરની હવે શી તમા?
 ‘કરે શું ત્યહીં એકલો ? નગરજાળ એવી ભૂંડી !’
 વિચાર મનથી કરે અતિ પવિત્ર એ ખેનડી.

“ અનેક ભૂલભાલ મેલ સહુ શુદ્ધતી જાડેવી,
 દયાનિધિ કૃપાળુ એ કુળગભીર ભાગીરથી
 ગણી ન અપરાધ કાંઈ, લઈ વારણાં વીરનાં,
 ૧૪૨૦ ખૂટે ન કથનીપુરાણ પણ અર્ધ અધ્યાયની
 સમાપ્તિ રૂદને કરે, જીભ વિષે ન વાચા સ્ફૂરે.
 નવેસર થકી ન હોય નિજ બાલ્યને જીવતાં !
 અને ઉભય ભાઈબહેન નહિ એકલાં આટપે
 કથા સકળ ભૂતની; ઘણીક વેળ આવી ભળે
 મણિ, અધસુણેલ જે રતનના મુખે ભૂતમાં,
 અને લથડતી જીભે અધ સુણાય હીરા તણું
 બધું શ્રવણમાં ધરે, મન મહીં બધું સાંકળી
 લઈ, બિચરતી નહિ, પણ દયાર્દ્ર દુઃખો સુણી

થતી રતન માટ, ને પ્રગટતો દયાભાવ ત્યાં
થઈ ગળગળી ધરે નયનમીટ હીરા પરે. ૧૪૩૦

અનંત ઉત્તરાયણે ધ્રુવપ્રદેશમાં એકલો,
નહિ દિવસરાત જ્યાં જીવન ઘેરવાને ફરે,
મનોહર સુરેખ તેજરજપાથરી ભોમથી
સદોદિત ખીલેલ નિત્ય મનુમંત્ર આકર્ષણ,
ઉષાકમળ ન્યાળવા પૃથિવિનાભિને શોધતો,
મુસાફર, તૂટેલ નાવ હથિયાર ને સાધન,
વિશાળ પગથાર શ્વેત હિમપાથરી તે પરે
ત્યજી સકળ ભાર ત્યાંહીં હિમગર્ભમાં ડૂબવે,
અને ડગ ભરે ધીમે ક્ષિતિજસાંકળો કાપતો:
પ્રખુદ્ધ મન-આત્મથી નિરખવા નવા પ્રાણ ને
નવા જીવન માટ ત્યાં સકળ ભૂતને હીરલે
મુસાફર સમાન સર્વ શઠ ભૂતને ડૂબવું.
ખન્યા જીવન ક્યેય શ્રેય નિજ ગામ ને ભોમના.

ઉત્તર ધ્રુવમાં જતો
સંશોધક જેમ જેમ
આગળ લય તેમ
તેમ ખનેતેટલું વજન
ઓછું કરતો જ લય.

૧૪૪૦

ઉરે રતનને વસ્યું, જીવન નિત્ય હીરો હવે
નવીન અવતારથી, સતત કાળજી-હોંશથી,
વિશુદ્ધ ઉરભાવથી, સરલ રીતથી જીવતો;
અગણ્યાશી

કુટેવ નહિ અંતરે, હૃદય સ્વચ્છ ને નિર્મળું.
અને મનમહીં હતી કંઈક કાળથી કામના
મણિ મણિસમી ઠરેલ નવલી પ્રભાથી ભલે
૧૪૫૦ ભવિષ્ય ઉજમાળવા જીવનપંથ એનો ઘડે.

ઘચૂમલો-જમાવ

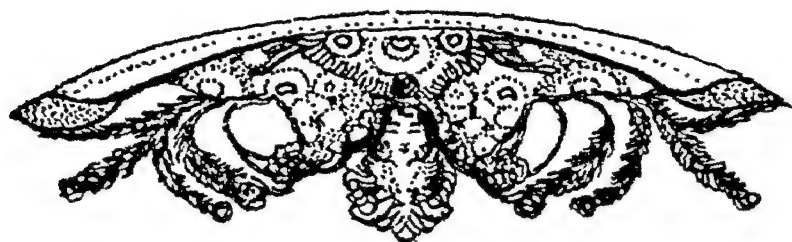
મણિહૃદયમાં વળી અજળ તંતુઓ જાગતા.
સુણી રતનની અનેકવિધ ગોઠડી એ સમે
અનેક ઉરભાવનો ઘચૂમલો વળી ધૂમવે
કુમારમન કલ્પના, પ્રણયળી અજાણ્યે સર્ચાં
સુકોમળ ઉરે અનેકવિધ રીતથી સૌ ક્રિયાં.
બધી ગણતરી કરી, હૃદય જેઠનાં પારળી,
ઘડી સુભગ સાંધીને, પડખમાં લઈ, ટાંકણે
કહ્યું: 'મણિ! હવે રહ્યું મુજ ગળું નથી, તું હવે
લઈ હૃદયદોર લે ઘરઉપાડની ધૂંસરી.'

૧૪૬૦ સર્ચાં તરત આંસુ ત્યાં સરર હા અને હોંસના,
સરી ઉભય બાથમાં સહચરી ભૂલી ભાનને.
સુમંગળ ઘડી હતી રતનને અહો કેટલી!
અને શરમથી મૂગો અછડતો થતો હીરલો
અચાનક ગયો લહી મનગમંત એ યોગને.
કુનેહ થકી સંમતિ ક્ષણ મહીં પિતામાતાની
લઈ રતન હોંસથી લગન માટ તૈયારીઓ

એંશી

કરે, દિવસરાતનું સમયચંત્ર જાણ્યા વિના.
 ગરીબ ઘર હોય તો ય ઘડી લગ્નની ઊજવે
 કરી કરજ ને કરે ખરચ હોંસથી યેવડો;
 સહોદર સગાં કુટુંબ નિજ મિત્ર સ્નેહીજનો
 પ્રસંગ ઊજવે મળી જમણમાં જમાવે મળ.
 છતાં રતન શોભવે ફકત છાજતા ખર્ચથી
 પ્રસંગ અતિ હોંસનો, હરખ માય હૈયે નહિ.
 હતી વડિલ એ છતાં વડિલ સર્વને એ સ્મરે
 અને હસમુખી રહે, પ્રળલ ભાવિને વન્દતી.
 પ્રસંગ ઊકલી ગયો પ્રભુકૃપા થકી એટલો
 “વના વધન,” ને બન્યાં ત્રણ જણાં કુટુંબીજનો.

૧૪૭૦

વહ્યો વખત ને હીરો તનમને કરે વૈતરૂં,
 થતાં વતનનું ખરૂં જતન પાક રૂઠો ફૂલ્યો,
 ૧૪૮૦ જુવાર કણદાર ડાંગર કપાસ ને શેરડી.
 ભૂલી ભણ્યુંગણ્યું હવે નવી નિશાળના આંકડા
 નવેસર થકી ભણ્યો, અનુભવે શીખ્યો એ ઘણું.
 ઉતારી નિજ અંગથી વિષમ સર્પની કાંચળી
 મહેનત કરી રહ્યો, વતન ગીરવ્યું છોડવ્યું
 અખંડ સહકારથી, સતત ધ્યાન ઉત્સાહથી,
 નવા ઉજમથી; હવે બળ નવીન ને પ્રેરણા
 થકી નવીન ભાવિને સરજવા રહે અંખતો.
 ઘરે શુભપગી સુલક્ષણભરી પધારી વહુ
 ગાણી રતન તો કુલાય અવતાર લક્ષ્મી તણો;
 ૧૪૯૦ સુખે જીવનની વહંત ઘટમાળ સંતોષથી.
 પરંતુ સુખસ્વપ્ન એ સહજમાં ગયું રે ઊડી!
 હવે રતનને રહી અધિક હોંસ એકે નહિ,
 બધા ઉલટમાં રહી નિજ શરીરની કાળજી
 જરીયં નહિ, એટલે સતત કામ, ચિંતા ભૂંડી,
 ઉપાધિવળી આધિવ્યાધિ થકી એ હતીનિર્બળી;
 અનંતર ઉબગરા, ઊઘડતી ભૂખો કંધવી

વિના ન કંઈ પોષણે; રૂઢિરશોષણે, દૂધળું
 અનેક અકળામણે, પ્રતિદિને ઘસાતાં જતાં
 શરીર થકી પ્રાણને જીવવા ન આશા રહી.
 હવે નીંદરવા સુખે સમય જ્યાં મળ્યો તે ઘડી
 રચ્યું અવનવું વિધાન વિધિએ હવે જે થકી
 સદા રતનને અનંત સુખસ્વપ્નનિદ્રા મળે !

૧૫૦૦

ભલે સકળ અંગનું ફકત હાડનું પિંજર
 થતું પ્રતિદિને, પરંતુ ઉરજ્યોતિ રેખા પ્રભા
 પ્રકુલ વધુ નિર્મળી અતીવ સ્વચ્છ ને શાંતિદા
 થતી પ્રતિપળે પળે. હૃદય શુદ્ધ બાણે કહું:
 ધરા પર અનેક ધોધગતિ, ક્રોધ મા'કાળના
 સહી જટિલ ને કસાયલ શિરે શિલા અંગને
 વિશાળ હિમમાળ શૃંગ રહી શ્વેત આકાશિકા;
 પળેપળ ત્યહીં નવી કિરણબળ ગૂંથે રવિ
 અને ધવલ શ્યામ રંગ પગથાર ઢાળે શશી
 અનેકવિધ જેમ તેમ વિધિપાશના બંધને
 હટું રતન-અંગ તે સહી બનેલ રીઠું હવે,
ઉરે ધવલરેખ પાળ મહીં સ્વચ્છ અભ્રે દીપ્યું;
હિરણ્યરજ ઉત્તરે, રજ સુવર્ણની પશ્ચિમે,
 ત્યાંથી

ધરતી; એના ઉપર
 તાપ, ટાઢ, વરસાદના
 મહાકાળના ફટકા;
 એ સહીને કઠણ
 થયોલી; તે ઉપર શિ-
 લાઅંગ તે પહાડ. એ
 પહાડોની ઉપર હિમ-
 માળ; એ હિમમાળ
 ઉપરના શૃંગહાર વ-
 ચ્છે હિમની સફેદ
 પગથાર, તે શ્વેત
 આકાશિકા, અગા-

વહ્યો વખત ને હીરો તનમને કરે વૈતરૂં,
 થતાં વતનનું ખરૂં જતન પાક રૂઠો ફળ્યો,
 ૧૪૮૦ જુવાર કણદાર ડાંગર કપાસ ને શેરડી.
 ભૂલી ભણ્યુંગણ્યું હવે નવી નિશાળના આંકડા
 નવેસર થકી ભણ્યો, અનુભવે શીખ્યો એ ઘણું.
 ઉતારી નિજ અંગથી વિષમ સર્પની કાંચળી
 મહેનત કરી રહ્યો, વતન ગીરવ્યું છોડવ્યું
 અખંડ સહકારથી, સતત ધ્યાન ઉત્સાહથી,
 નવા ઉજમથી; હવે બળ નવીન ને પ્રેરણા
 થકી નવીન ભાવિને સરજવા રહે અંખતો.
 ઘરે શુભપગી સુલક્ષણભરી પધારી વહુ
 ગણી રતન તો કુલાય અવતાર લક્ષ્મી તણો;
 ૧૪૯૦ સુખે જીવનની વહંત ઘટમાળ સંતોષથી.
 પરંતુ સુખસ્વપ્ન એ સહજમાં ગયું રે ઊડી!
 હવે રતનને રહી અધિક હોંસ એકે નહિ,
 બધા ઉલટમાં રહી નિજ શરીરની કાળજી
 જરીયં નહિ, એટલે સતત કામ, ચિંતા ભૂંડી,
 ઉપાધિવળી આધિવ્યાધિ થકી એ હુતીનિર્ગળી;
 અનંતર ઉન્નગરા, ઊઘડતી ભૂખો રૂંધવી

વિના ન કંઈ પોષણે; રૂઢિરશોષણે, દૂધળું
 અનેક અકળામણે, પ્રતિદિને ઘસાતાં જતાં
 શરીર થકી પ્રાણને જીવવા ન આશા રહી.
 હવે નીંદરવા સુખે સમય જ્યાં મળ્યો તે ઘડી ૧૫૦૦
 રચ્યું અવનવું વિધાન વિધિએ હવે જે થકી
 સદા રતનને અનન્ત સુખસ્વપ્નનિદ્રા મળે !

ભલે સકળ અંગનું ફક્ત હાડનું પિંજર
 થતું પ્રતિદિને, પરંતુ ઉરજ્યોતિ રેખા પ્રભા
 પ્રકુલ વધુ નિર્મળી અતીવ સ્વચ્છ ને શાંતિદા
 થતી પ્રતિપણે પળે. હૃદય શુદ્ધ બાણે કહું:
 ધરા પર અનેક ધોધગતિ, ક્રોધ મા'કાળના
 સહી જટિલ ને કસાયલ શિરે શિલા અંગને
 વિશાળ હિમમાળ શૃંગ રહી શ્વેત આકાશિકા;
 પળેપળ ત્યહીં નવી કિરણબળ ગૂંથે રવિ
 અને ધવલ શ્યામ રંગ પગથાર ઢાળે શશી
 અનેકવિધ જેમ તેમ વિધિપાશના બંધને
 હતું રતન-અંગ તે સહી બનેલ રીઠું હવે,
 ઉરે ધવલરેખ પાળ મહીં સ્વચ્છ અભ્રે દીપ્યું;
 હિરણ્યરજ ઉત્તરે, રજ સુવર્ણની પશ્ચિમે,

ત્યાશી

ધરતી; એના ઉપર
 તાપ, ઠાંડ, વરસાદના
 મહાકાળના ફટકા;
 એ સહીને કંઠણ
 થએલી; તે ઉપર શિ-
 લાઅંગ તે પહાડ. એ
 પહાડોની ઉપર હિમ-
 માળ; એ હિમમાળ
 ઉપરના શૃંગહાર વ-
 ચ્ચે હિમની સફેદ
 પગથાર, તે શ્વેત
 આકાશિકા, અગા-

શી, ઉપર રવિ, શશી,
જાતજાતની સૃષ્ટિ રચે.

રતનનું શરીર પણ
તેણું જ અને એનું
હૃદય એટલે પેલી
હિમમાળ ઉપરની
અગાશી ઉપર આ-
વેલું, કૈલાસ શિખરની
પાસે આવેલું હિમા-
લયનું માન સરોવર.

એ માનસરોવરની
ચારે દિશાઓ...
અને ત્યાં શું શું નથી?
પરમ શાંતિ, શ્રદ્ધા,
કલ્યાણ, આનંદ...

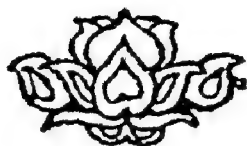
એ બધાથી અતિ
પવિત્ર એનું એ...
કૈલાસ શિખરની
છાયા પણ કદીક એ
સરોવરમાં પડતી,
એથી પણ પવિત્ર...

એ માનસરોવરના
જલ સમું સ્વચ્છ હૃદય
રતનનું...
કીટ-ફયજનું

વહે નદી ચતુર્દિશે, રજતની રજે દક્ષિણે,
ઊડંત તટ પૂર્વ માંડી રજ સર્વ રતનાદિની,
દિશા વિવિધમાં ઊભા ધવલ દિગ્ગજો શૃંગના
અખંડ તપમાં નિમગ્ન હિમરાશિ ખાંધી શિરે.
સનાતન સમાધિમાં પરમ શાંતિનું આસન,
અખંડ તપમગ્ન નિશ્ચલ નિવાસ શ્રદ્ધા તણો,
હૃતું વિરલ જ્યોતિથી સુભગ સ્થાન કલ્યાણનું,
નિરંતર રહે ધરી સુરખી હાસ્ય આનન્દની,
ઝગે અલખ સૌમ્ય મૂર્તિ ત્યહીં સચ્ચિદાનન્દની,
અનેક પ્રણિપાત અર્ધ્ય તપ અંજલિથી શુચિ,
અનેકવિધ રંગના કુસુમની સુવાસે શુચિ,
થતાં ધવલ પાંખમાં અનિલ નૃત્યથી યે શુચિ,
સુપિચ્છ અતિ શુભ્ર સ્વચ્છ વળી રાજહંસે શુચિ,
સુકંઠિત મનોહરા અમર દિવ્ય ગીતે શુચિ,
છળી અસલ રૂપની વિમળ લબ્ય કૈલાસની
ધરી હૃદયમાં રહે—પરમદર્શને એ શુચિ,
હિમાલય પ્રસન્ન માનસ સરે સદા શુદ્ધ જે
પવિત્ર જલ તે સમું હૃદય શુદ્ધ ભાવે ભર્તૃ
થયું સરલ સ્વચ્છ નિર્મળ પવિત્ર એનું હવે,
પરંતુ કીટ ચોર જે રતનને શરીરે વસ્યો

ચોરાશી

અનેક વરસો થકી વિષમ મોતના દૂત શો
 રહે સતત કોતરી સખત હાડનું માળિયું,
 વસાહત વસી ત્યહીં અણુગણ્યાં વધે જંતુકાં.
 થયું શરીર મન્દ શક્તિ સહુ ખૂટતાં, ખાટલે
 પડેલ દિન અંખતી ઉગમણો નવા જીવનો ૧૫૪૦
 હશે વરસ દોઢ એમ નિજ માંદગીનું વહું,
 અને મણિ ઝૂરે ઊભી પડખમાં રહી સર્વદા;
 કરે ભગિનિચાકરી દિવસરાત હીરો હવે,
 સદા રતનખાટલે ઉભય હાથ એ જોડીને
 'રહેલ મુજ રંકનું રતન આટલું રાખજે,
 પ્રભો! કર દયા, સુણી વિનતિ આટલી માહરી'
 અનન્ય થઈ ભક્ત એ નિત સવાર બે પ્રાર્થતા...

પરંતુ નહિ રે ખચી ! રતનની ઘડી અંતની
હતી પરમ નિર્મળી : સુરખી તેજની પાથરી,
૧૫૫૦ મનુષ્ય નજરે પડે ન કદી એમ એ જ્યોતિને
લઈ પલકમાં લીધી ત્યહીં અનન્ત કાળે, છતાં
✓ સુમંગળ ઘડી રચી જીવન મૃત્યુની સૃષ્ટિમાં
નથી મરણ શોક કે જનમ લહેર આનન્દની.
અનન્ત સચરાચરે ઉદ્ધિ કાળનો ગાજતો,
અનન્ત લહરી સમું જીવન સોણલું જાગતું,
થતું લય પળે જળે, અવનલું વળી ઉદ્ભવે.
તુલા હરખશોકની, દિવસરાતની, એ રીતે
ઘડી મરણજન્મની અતીવ ગૂઢ લીલા ખધી,
પણે હરખથાળ જ્યાં ટણટણી રહી જન્મતાં
૧૫૬૦ રૂઠો મણિકૂળે પૂરો સપુત કુળનો દીપક,
અહીં ટગમગંત આ રતનપ્રાણનો દીવડો
ગયો પલકમાં યુઝાઈ ટણકાર સુણ્યા પછી,
પ્રસન્ન વદને થડી સુખદ રેખ સંતોષની.

✓ ગઈ રતન ક્યાં? અહીં થકી ક્યહીં? ન જાણું કંઈ,
 અનન્ત સચરાચરે ગહન વિશ્વલીલા મહીં?
 અગોચર પથે ચઢી પરમ ધામમાં મહાલવા?
 મહોદધિ વિષે શમી જની તરંગ એ કાલનો?
 ભળી કુદરતે રમે અજર નૃત્ય વા નાચતી?
 જાણે અવતરી ઝગે ગગનતારલો રાત્રિએ?
 ક્યહીં, શિવપથે વળી? નીરવ ધામ નિર્વાણમાં ૧૫૭૦
 અખોલ રહી ભાવિ શું મનુજડુઃખ ન્યાળી રહે?
 ક્યહીં? - મતિ વિના - ક્યહીં? ગતિ વિના અરેશું કહું?

✓ રૂઓ ન ઘર વાદળાં તરુવરો ફૂવા જેતરો!
 અહીંજ તમ પાસ નિત્ય વસતો સદા પ્રાણુ એ,
 અહીં ઘર વિષે મૂકી ફકત ડોલતું પીંજરું
 થયો અમર હંસલો અભય મુક્ત, ને તે હવે
 કરે પ્રકૃતિ સાથમાં ગહનગૂઢ કેા મંત્રણા,
 જશે ન તમને ત્યજી, તમ વિષે ભળી સર્વમાં
 પ્રકાશ વધુ આપશે, તમ વિષે પ્રવેશી હવે
 પ્રભા પ્રકટશે નવી અભય આત્મના દીપની. ૧૫૮૦
 રૂઓ પ્રકૃતિખાળ ના, તમ તણો મહા ધર્મ જે
 સ્મરી ફકત હીરલો જરીક સાંત્વના દો તમે
 સત્યારી

પણે કકળતો પડ્યો નિકટમાં મણિ ચે રૂએ.

કહે છ વળી ગામલોક અહીં ખેતરે હીરલે,
જયહીં વજર ઘા પડ્યો, વીજતણો ધરાગોદમાં,
શિલા સ્ફટિકની ત્યહીં ધવલ એક દે'રી રચી:
અને વળી કહે છ ગામ સહુ ઘાટ કારીગરી
પ્રભાત થકી સાંજ નિત્ય દઢ ટેક ને ધૈર્યથી
ખધા અણતરે મહેનત લઈ સ્વહસ્તે રચી.

૧૫૬૦/ ન હોય રઘુવીર રૂપ સરજત શાંતા તણું!

ન હોય રચતો સરસ્વતીસ્વરૂપ કે નારદ!

સુસ્મારક રચે મહેન્દ્ર નૃપ સંઘમિત્રા તણું!

સુપુત્ર નિજમાતલકત ધરતી તણે લાડીલો

મનોહર સુસુન્દરા ધરતીમાત દેહે જરી

૧૫૬૦/ ન હોય શણગારમાં ઊણુપ તે પૂજારી પૂરે,—

સરોવર અનેક રતનસમ શોભતાં સર્વદા,

અનન્ત સરિતા તણી ધવલ હારમાળા ઝૂલે,

ગભીર ગિરિગર્જરો તરુવરો તણાં કુંડલો,

અને ફફરતાં ઊડે પટલસાગરો સુન્દરા,

અનન્ત કૂલરંગની કટિ વિશાળમાં મેખલા,

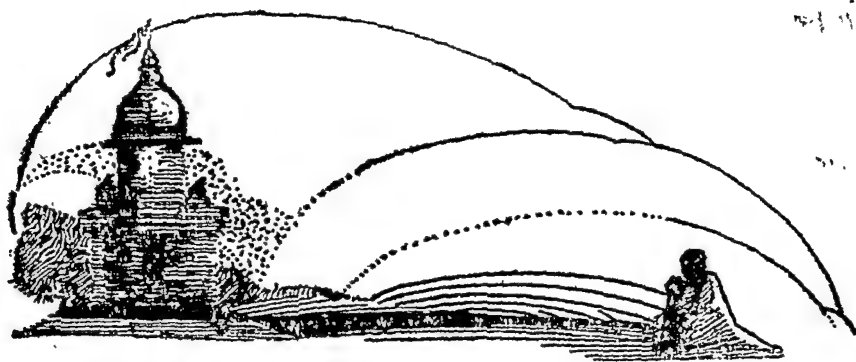
લલાટ મહીં લવ્ય રમ્ય હિમલેપનો શોભતાં,

ધરતી માતાને દેહે
શણગાર તો પુષ્કળ
છે: અનેક સરોવરો
સમાં રત્નો, નદીઓ
સમી કુલની હાર-
માળા, તરુવરો તણાં
કુંડલો, સાગરોનાં
સુંદર વસ્ત્રો, વિપુલ-
વૃત્તના ગરમપ્રદેશો-
માં ફૂલની કટિમેખલા,

અકૃચારી

અને મનુજના રથેલ શણગાર સૌન્દર્યમાં
જરી ઊણપ તે ઘડી અવનિ અંગુલિ-મુદ્રિકા
સમી, કુમુદ પુષ્પથી શુચિ સરોવરે રાત્રિએ
પૂનેમ ઊગતાં ખીલે ધવલ સ્વચ્છ દેરી રૂડી,
અને ધવલ સ્વચ્છ ત્યાંહીં પગથારની ખેઠકે
ઘડી મધમધંત ખે સુખડની જડી પાહુકા
સુવાસ પ્રસરી કરે સકળ ગામને શુદ્ધ જે,
હજી દિવસરાત ત્યાં ઘૂત અખંડ દીવો બળે.

અને કપાળે હિમ-
લેપનો;-પણ એ તો
બધા કુદરતી શણ-
ગાર; એમાં મનુષ્યે
પણ અનેક ભતના
શણગાર રચ્યા છે,-
તાજમહાલ જેવા;
એમાં જરી ઊણપ તે
આ 'ઘડી અવનિ-
અંગુલિ મુદ્રિકા'...

કહે છે હજી ગામ કે પ્રથમનો ધનો એ ધૂની ૧૬૧૦
નિરંજન સદા રજેરજ બન્યું બધું બાણતો.
સદા દિવસરાત જેમ ઘટમાળ એની હજી
વિના બલલ ચોતરે નિયત કર્મની ચાલતી;
નેચાશી

પરંતુ ચાણી જે સમે રતનદેહરી હીરલે
 નિરંજન ધૂની ત્યજી સરવકાળનું આસન
 ગયો નિકટમાં, ઘડી શીતળ ચોતરી સંસુખે
 ત્યહીં જ પછી નિત્યની સકળ લોકની બેઠકે
 ગણે રતનના ગુણો, ગણતરી ન પૂરી થતાં
 પડે કંઈક નેત્રથી ડાળક બોર શાં આંસુડાં.

૧૩૨૦ કહે છ વળી જે સમે વડ ત્યજી ધૂની ત્યાં ગયો,
 અખંડ ગતિએ વહ્યા પ્રલયકાળના વાયરા,
 થયાં ગડગડાટ ને ગગન બાઝવા ભોમને
 ધસે, ઉભય મધ્ય જે અનિલની વધે વેદના
 દળાઈ અતિ ભારથી ફડફડ્યો મહારૌદ્ર શો,
 ખર્ચાં ડાળક ડીંડવા વડ થકી ય એ આંસુડાં.

કહે છ વળી ગામલોક વળી પૂર્ણ સંવત્સરી
 થતાં દ્રવિત હીરલો રતનપાવડી પૂજવા—
 પૂજી રતનપાવડી કુસુમ અર્ધ્ય પૂજા લઈ—
 જતો તરત ત્યાં ધૂની ભરમ કાળનો ભાંગતો
 છતો થઈ રહ્યો ધનો, ચરણમાં ઢળ્યો હીરલો.
 પછી હરખલેર પુત્ર નિજ પિતૃછાયા તળે
 શુભાશિષ થકી, પ્રસાદ નવી પ્રેરણા બોધતા,

જઈ નિત સવારમાં ચરણમાં પિતાસંમુખે
જવલન્ત ધૂણીમાં હઈ સકળ પાપને બાળતો.

હજી કુસુમથાળ યે રતન-કેળવ્યા છોડથી
લઈ નિત સવારમાં—મૂશળધાર વર્ષાદ કે
ભલે કકડતી પડે દિલ ઠરાવતી ટાઢ તો—
સદા નિયમભક્ત ડાંગ લઈ હીરલો ને મણિ
જઈ ફૂલ ચઢાવતાં જળ લઈ પ્રદબણા કરી,
નમે કંઈ ઘડી સુધી સૂરજ એકલો એ બુએ ૧૬૪૦
અને કર પ્રસારતો જગવિવા ઊંડાં ધ્યાનથી.
ત્યહીં ઉભય વૃદ્ધ ડોક જરી થાય ઊંચી અને
વહે, કર થકી કરી નમન, 'સૂર્ય ! તુમ્યં નમઃ॥'

પરંતુ ચાણી જે સમે રતનદેહરી હીરલે
નિરંજન ધૂની ત્યજી સરવકાળનું આસન
ગયો નિકટમાં, ઘડી શીતળ ચોતરી સંમુખે
ત્યહીં જ પછી નિત્યની સકળ લોકની ખેઠકે
ગણે રતનના ગુણો, ગણુતરી ન પૂરી થતાં
પડે કંઈક નેત્રથી ડગક ખોર શાં આંસુડાં.

૧૬૨૦

કહે છ વળી જે સમે વડ ત્યજી ધૂની ત્યાં ગયો,
અખંડ ગતિએ વહ્યા પ્રલયકાળના વાયરા,
થયાં ગડગડાટ ને ગગન બાઝવા લોભને
ધસે, ઉભય મધ્ય જે અનિલની વધે વેદના
દળાઈ અતિ ભારથી ફડફડ્યો મહારૌદ્ર શો,
ખર્ચાં ડગક ડીંડવા વડ થકી ચ એ આંસુડાં.

કહે છ વળી ગામલોક વળી પૂર્ણ સંવત્સરી
થતાં દ્રવિત હીરલો રતનપાવડી પૂજવા—
પૂજી રતનપાવડી કુસુમ અર્ધ્ય પૂજા લઈ—
જતો તરત ત્યાં ધૂની ભરમ કાળનો ભાંગતો.

૧૬૩૦

છતો થઈ રહ્યો ધનો, ચરણમાં ઢળ્યો હીરલો.
પછી હરખલેર પુત્ર નિજ પિતૃછાયા તળે
શુભાશિષ થકી, પ્રસાદ નવી પ્રેરણા બોધતાં,

નેહ

જઈ નિત સવારમાં ચરણમાં પિતાસંસુખે
જવલન્ત ધૂણીમાં હઈ સકળ પાપને બાળતો.

સુધી

હજી કુસુમથાળ યે રતન-કેળવ્યા છોડથી
લઈ નિત સવારમાં—મૂશળધાર વર્ષાદ કે
લલે કકડતી પડે દિલ ઠરાવતી ટાઢ તો—
સદા નિયમલકત ડાંગ લઈ હીરલો ને મણિ
જઈ ફૂલ ચઢાવતાં જળ લઈ પ્રદખણા ફરી,
નમે કંઈ ઘડી સુધી; સૂરજ એકલો એ બુંદોએ... ૧૬૪૦
અને કર પ્રસારેતો જગવવા ભંડો ધ્યાનથી.
ત્યહીં ઉભય વૃદ્ધ ડોક જરી થાય ભંચી અને
વઢે, કર થકી કરી નમન, 'સૂર્ય! તુમ્યં નમઃ॥'

